

Božo Kovačević

Trideset godina poslije

Uvod

Danas, kad liberalizmu više ne cvjetaju ruže, ocjena da je rušenjem Berlinskoga zida ostvarena njegova definitivna povijesna pobjeda zvuči neuvjerljivo. Iz današnje perspektive, burna zbivanja u Istočnoj Europi 1989. godine ne izgledaju kao utakmica između liberalizma i komunizma, nego kao utakmica između komunizma i nacionalizma koju su liberali promatrali iz gledališta. Navijali su protiv komunista i proslavili njihov poraz kao svoju pobjedu.

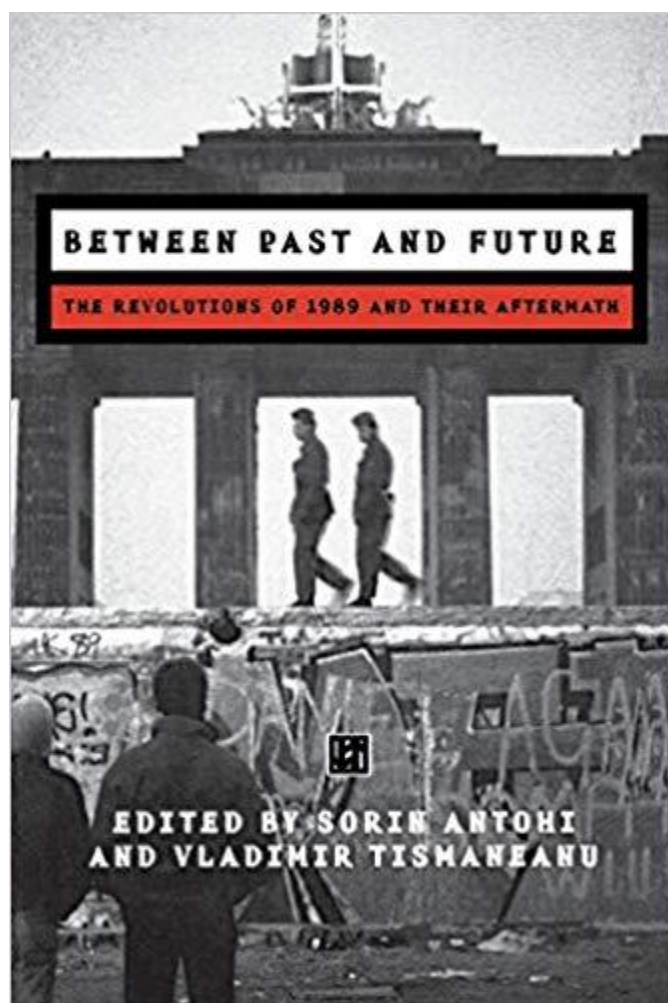
U ovom članku prikazat ću kako se s protokom vremena mijenjala predodžba o tome što se i zašto dogodilo 1989. godine te koje su dugoročne posljedice tih zbivanja. Ograničit ću se na prikaz načina obilježavanja „okruglih“ godišnjica pada Berlinskoga zida – desete, dvadesete i tridesete. Na kraju ću iznijeti nekoliko podataka o tome što se u Hrvatskoj događalo te godine, s naglaskom na nepoznate ili danas zanemarene i gotovo zaboravljene činjenice iz vremena stvaranja političkih stranaka i početaka demokracije u Hrvatskoj.

Deset godina poslije

Ozračje zabrinutosti za budućnost liberalne demokracije u kojem se odvija obilježavanje tridesete godišnjice pada Berlinskoga zida, dakako, nije određivalo pokušaje rezimiranja postignuća nakon prvih deset godina. No, i tada se moglo naslutiti stanovito razočaranje, ali nipošto ne i pesimizam u pogledu daljnjeg razvoja liberalne demokracije u Europi.

Tako je mađarska filozofkinja Agnes Heller posegnula za analogijom sa vjenčanjem i brakom. U trenutku vjenčanja i prve bračne noći vlada euforija, oduševljenje i pijanstvo. Nakon toga dolazi otrežnjenje, suočavanje s nizom predvidljivih i nepredvidljivih problema te postupno uviđanje da neće sve biti onako kako se činilo na svadbenom slavlju. Istočna Europa se u ushиту i oduševljenju vjenčala s liberalnom demokracijom i tržišnim gospodarstvom 1989. godine, kaže ona, a deset godina kasnije mnogima je postalo jasno da očekivanja o instantnom raju na zemlji nisu bila ostvariva. "Oni kojima su obećani rajski vrtovi bili su prevareni ili su pogriješili. Rajski vrtovi na svijetu postoje samo u totalitarnom umu. Ipak stvari mogu biti bolje nego što jesu, i one moraju biti bolje." (Heller u Antohi, Tismaneanu 2000 13) U skladu s tim umjerenim optimizmom ona iskazuje nadu da tada nove demokracije u Istočnoj

Europi poslije deset idućih godina neće biti potrebno nazivati novima jer će one biti normalne, stabilne demokracije kao i zapadnoeuropske zemlje.

Kako su devedesete godine, između ostalog, bile obilježene i ratom u bivšoj Jugoslaviji, razumljivo je da je i o tome bilo riječi u okviru rasprave o desetogodišnjoj bilanci demokratskih postignuća u Europi. Jacques Rupnik govori o dva modela izlaska iz komunizma, istočnoeuropskom i balkanskom. Balkan je bio opterećen neriješenim nacionalnim pitanjem unatoč činjenici da je bivša Jugoslavija bila znatno manje ideološki represivna i njezini su građani otvorenije komunicirali sa Zapadom nego podanici komunističkih vlasti SSSR-a i Istočne Europe. Glavno objašnjenje za mirni prijelaz na demokraciju u zemljama Istočne Europe Rupnik ne vidi u snažnije usađenim demokratskim tradicijama koje su iznenadnim oslobođenjem od komunizma ondje naglo oživjele. Ondje je etničko čišćenje, kao glavna pretpostavka stvaranja nacionalne države, obavljeno tijekom i nakon Drugog svjetskog rata „dok se na Balkanu proces izgradnje ‘homogenih’ nacionalnih država još odvija (poslije Velike Srbije i Velike Hrvatske dvojbeno je stvaranje održivosti bosanske demokracije, a albansko pitanje je na dnevnom

redu kako to sukob na Kosovu na tragičan način razotkriva)". (Rupnik u Antohi, Tismaneanu 2000. 21) Slovačku je Rupnik vidio kao negativni izuzetak u odnosu na ostatak Srednje Europe. Hrvatsku je tretirao kao dio Balkana, a činjenicu da je predsjednik Tuđman odlazio sa životne i političke pozornice protumačio je kao "mogući izvor nadahnuća za Hrvatsku kako se ona približava zatvaranju Tuđmanove ere" (22).

Rupnik je uputio i jedno proročansko upozorenje: "Uspješna priča Srednje Europe ne bi smjela biti potpomognuta novom 'željeznom zavjesom' izgrađenom prema Istočnoj ili Jugoistočnoj Europi. Prema tome, od izuzetne je važnosti za budućnost integracije Srednje Europe u EU da europski demokratski projekt oblikuje granice unije, a ne da pretpostavljene povijesne ili kulturne granice oblikuju projekt." (23) Očito, naslutio je mnogo toga što danas određuje obilježavanje tridesete godišnjice pada Berlinskoga zida.

Karol Soltan je događaje iz 1989. godine stavio u kontekst rasprave o revoluciji i kontrarevoluciji. On je tim promjenama zanijekao karakter liberalne revolucije. Ti događaji nisu bili praćeni nasiljem ni sa jedne strane pa ih je stoga neprimjereno zvati revolucijom. Isto tako nisu imali isključivi ideološki predznak, nego su bili obilježeni svojevrsnim ideološkim sinkretizmom, nekom vrstom ideološkog hibrida kojim je u djelo proveden manifest Leszeka Kolakowskog (1978) o potrebi da se bude konzervativni liberalni socijalist. Tim preporodom, a ne revolucijom, obnovljen je pravi smisao moderne civilizacije, tvrdi Soltan. "Stvarni izvor moderne civilizacije nije u prekidu između starih i modernih što je promicao veći dio prosvjetiteljstva, nego u nastojanju renesanse da ponovo uspostavi kontinuitet s prošlim. U modernosti koja slavi prekide s prošlim, preporod 1989. je u najboljem slučaju zbunjujući. Ali u modernosti koja ponovno uspostavlja kontinuitet sa svojim simboličnim izvorima u renesansi, događaji 1989. mogu biti slavljani kao uzorni: u njima više nego u ičemu drugom mi vidimo revoluciju zamijenjenu preporodom." (Soltan u Antohi, Tismaneanu 2000. 37).

Preporod kojim je otvoren povratak u smirujuću budućnost novoga srednjega vijeka pokazao je, misli Soltan, da je moguće "imati učinkovit oblik politike u kojoj volja da se riskira i žrtvuje život može biti kombinirana s jasnom nevoljkošću da se riskiraju i žrtvuju životi drugih." (33) Ako je Soltan pritom mislio da je nespremnost na riskiranje tuđih života obilježavala samo onodobne disidente i opozicionare, onda je nepravedan prema Gorbačovu koji je obznanio da SSSR neće vojno intervenirati radi održanja istočnoeuropskih komunističkih režima. Gorbačov je prvi odbio riskirati tuđe živote, živote sovjetskih vojnika i građana istočnoeuropskih država. To je bio jasan znak onodobnim pobunjenicima da njihovo

djelovanje više nije bilo povezano s pretjerano visokim rizikom za vlastiti život. Time je bilo omogućeno da se 1989. dogodi nenasilan preporod.

Ipak se ne može reći da je Soltan bio sasvim nekritički optimističan u vezi s budućnošću koja se trebala ostvarivati kao povratak provjerenim srednjevjekovnim vrijednostima u ružičastoj renesansnoj interpretaciji. Komunistička je predstavljala „najpotpunije organiziranu destruktivnu politiku koja je dosad izumljena“, a pobijedila ga je kreativna građanska politika. No, ta pobjeda nije jednoznačno odredila buduću povijest. Anticipirajući ono što Timothy Snyder (2017, 2019) govori u svojim nedavno objavljenim knjigama Soltan je prije dvadeset godina upozorio da se "smjer povijesti uopće ne čini neizbježnim; zapravo, vrlo ga je teško predvidjeti. Ali borba između građanske i destruktivne politike čini se neizbježnom; to je borba kreativne moći (stvaranje novih institucija, novih sposobnosti da se poboljša svijet) protiv snaga destrukcije i degradacije." (26)

Jeffrey Isak je desetu obljetnicu 1989. pokušao iskoristiti za predviđanje budućnosti demokracije. I on, kao i Rupnik, govori o svijetlim i tamnim stranama tih preporodnih zbivanja. „Želim uznemiriti našu savjest i potaknuti naše mišljenje postavljajući pitanje o ‘1989. i budućnosti demokracije’ na poprilično različit i namjerno provokativan način – usmjeravajući svoju pažnju ne na predmet baršunaste revolucije nego na predmet ‘Bosne’ i njezinih značenja.“ (Isak u Antohi, Tismaneanu 2000. 40) Bosanski debakl, misli Isak, znak je duboke krize međunarodnih odnosa u postkolonijalno i postkomunističko vrijeme, koja „stavlja na kušnju resurse liberalno demokratskih država i njihove strategije promicanja organiziranijeg i ‘liberalnog’ svjetskog poretka“ (44). Dakako, nije zanemario zločinačko djelovanje Miloševićevih sljedbenika u Bosni i carstvo terora koje su uspostavili protiv pripadnika drugih dvaju etnosa. Nije propustio primijetiti da je "...hrvatski diktator Franjo Tuđman isto tako organizirao carstvo terora, doduše nešto manjih razmjera" (42). Bosanska kriza je pokazala da se liberalne države nisu u stanju nositi s etnički motiviranim nasiljem, etničkim čišćenjem i s izbjeglicama. Zbivanja u Bosni on vidi kao najavu onoga što će se u budućnosti događati i u zemljama u kojima demokracija navodno cvjeta. Kao da je pred sobom imao jasnu viziju onoga što će se u Europi događati tijekom drugog desetljeća 21. stoljeća, Isak je napisao da "pojava desnih populističkih pokreta koji igraju na etničke i rasne podjele da bi uspostavili - i nametnuli - antiliberalnu viziju homogenih zajednica predstavlja znakovit izazov liberalnoj demokraciji koja je pretpostavila da će njezina važnost na političkom krajoliku rasti." (47)

Svrha aranžmana koje je EU nametala istočnoeuropskim zemljama kao preduvjet za ulazak u EU i NATO, kao što su Vijeće Europe ili Partnerstvo za mir, u većoj je mjeri njihovo primirivanje i pripitomljavanje negoli brza integracija.

Uobičajene institucije liberalne demokracije – kao što su opće pravo glasa, političke stranke, podjela vlasti i slobodni mediji – nužne su sastavnice slobodnog društva, ali njih treba razvijati i osposobljavati za suočavanje s izazovima 21. stoljeća. Bosna je tek slabašna najava onoga što bi se u budućnosti moglo događati ako se te institucije ne prilagode. Nužne prilagodbe liberalno demokratskih sustava obuhvaćaju jačanje regionalne suradnje i stvaranje federalnih struktura kao pretpostavki za ekonomski napredak, kolektivnu sigurnost i učinkovito promicanje i zaštitu ljudskih prava. Ekonomska globalizacija sama sobom ne donosi demokraciju i socijalnu stabilnost. Stručnjaci i građani trebaju kritički analizirati učinke globalizacije i pronalaziti nove oblike demokratskog odlučivanja koji će zajamčiti utjecaj građana na donošenje odluka koje ih se tiču. Već postojeće međunarodne organizacije, kao što su UN, i različite institucije – među kojima Isak ističe Međunarodni kazneni sud i Međunarodni sud za ratne zločine počinjene u Jugoslaviji i Ruandi – trebaju se dalje razvijati, a potrebno je osnovati kako nove međuvladine organizacije, tako i međunarodne nevladine udruge koje će jačati svijest o potrebi prevladavanja negativnih posljedica traumatične prošlosti, poticati istraživanja radi utvrđivanja prave istine o prošlosti i uspostavljati pretpostavke za razumijevanje, solidarnost i zajedničko izgrađivanje transnacionalnih demokratskih praksi. Povijest nam kazuje da demokratske ideje imaju veliku privlačnost, ali nas uči i to "da te ideje ne putuju same nego zahtijevaju nosače, vozila, zastupnike i isto tako da putuju neprijateljskim teritorijem." (52) Drugim riječima, jednom izborenu demokraciju treba braniti, održavati, jačati i širiti jer njezina budućnost nipošto nije zajamčena činjenicom da je jedanput izvojevala pobjedu.

Svjestan da rizici za demokraciju nisu nestali padom Berlinskoga zida i duboko zabrinut onim što se u svijetu dogodilo u desetgodišnjem razdoblju nakon toga, Isak naglašava važnost kozmopolitske solidarnosti kao normativnog orijentira za svaku demokratsku politiku. Daleko od svake pomisli na prihvaćanje onoga što je Snyder 2017. godine nazvao *politikom neizbježnosti*, Isak opravdano upozorava: "Nema jednog značenja. '1989' označuje moć ideala i idealizma, ali isto tako moć cinizma i cinizam moći. Ako je moguće izvući veliku pouku iz 1989., to nije kraj ideologije ili kraj povijesti, nego je to možda kraj utopizma. Demokrati više ne mogu polagati nikakvu vjeru ni u utopiju komunističke besklasnosti ni u utopiju dobronamjernog, progresivnog liberalizma." (57) Drugim riječima, rješenja koja se nude u ime liberalne demokracije i ekonomske znanosti kao jedino moguća, kao rješenja za koja nema alternative, trebaju se u demokratskoj raspravi propitivati ponajprije sa stajališta interesa građana, uvažavajući potrebu uvođenja kriterija poštenja, ravnopravnosti i pravednosti u tu raspravu.

I jedan od suurednika zbornika *Between Past and Future. The Revolution of 1989 and their Aftermath* Sorin Antohi iskazuje suzdržanost u pogledu mogućnosti da Europa uskoro bude u potpunosti

integrirana. On detektira da je svrha tadašnjih aranžmana koje je EU nametala istočnoeuropskim zemljama kao preduvjet za ulazak u EU i NATO, kao što su Vijeće Europe ili Partnerstvo za mir, u većoj mjeri njihovo primirivanje i pripitomljavanje negoli brza integracija.

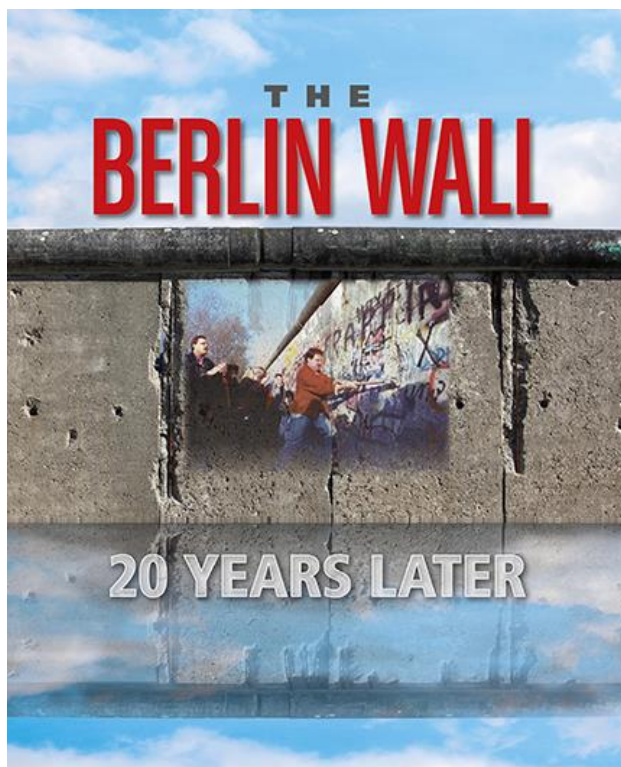
Očekivanja o homogenom europskom političkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom prostoru, tada rasprostranjena u zemljama Istočne Europe, Antohi naziva fantazijama. On podsjeća na to kako su se tijekom povijesti mijenjale mentalne mape Europe. Od antike uvriježila se predodžba o civiliziranom Jugu i barbarskom Sjeveru. S prosvjetiteljstvom dolazi do promjene pa je linija podjela ona između modernog Zapada i zaostalog Istoka koji, uglavnom neuspješno, pokušava imitirati Zapad. S prestankom Hladnoga rata glavna mentalna granica u Europi je ona između naprednog protestantskog Sjevera i zaostalog katoličkoga Juga.

Između dva svjetska rata „europski *Zeitgeist* i političke prakse nisu bile baš naklone neetničkim političkim dogovorima ili neetničkim kolektivnim entitetima“ (Antiohi u Antiohi, Tismaneanu 2000. 69). Drugim riječima, težilo se stvaranju etnički homogenih nacija nakon raspada Austro-Ugarske. Tijekom Drugog svjetskog rata neki akutni problemi etničke čistoće ubrzano su rješavani, no nisu bili do kraja riješeni. Kako su pod sovjetskom dominacijom mnogi rivaliteti između istočnoeuropskih država bili hibernirani, nakon pada Berlinskoga zida mnogi od tih problema iz prošlosti oživjeli su unoseći u europski liberalni politički okoliš mnogo toga za što se smatralo da ne može biti oživljeno u liberalnoj demokraciji. U Jugoslaviji, koja nije bila pod sovjetskom okupacijom ali je bila pod komunističkom vlašću, nacionalni problem je eksplodirao i država je nestala „surovo pokazujući koliko je artifičijelan bio taj politički projekt“ (70). Tada, deset godina poslije pada Berlinskoga zida, Antiohi je konstatirao da kriza na području bivše Jugoslavije „definitivno usložnjava europski poredak poslije 1989. kao što sažima neuspjeh većine ideja iza kojih Europa stoji“ (72).

Ostavši u prvi tren nijema i nemoćna pred balkanskim favoriziranjem etnonacionalnih pitanja u odnosu na pitanja demokracije, EZ se okrenula pitomijoj Istočnoj Europi namećući joj aranžmane koji su trebali spriječiti izbijanje balkanskih scenarija i omogućiti takvu integraciju koja neće dovesti u pitanje dotad neupitne temelje EZ. Pod pritiskom Zapada te su zemlje ratificirale konvencije o pravima etničkih manjina i potpisale odgovarajuće bilateralne sporazume. Ali ti ugovori ne poklapaju se s pravim interesima tih zemalja, tvrdi Antohi, argumentirajući to primjerom Mađarske: „interes Mađarske za sudbinu mađarske manjine koja živi u susjednim zemljama, mogući nesporazumi oko teritorija i suvereniteta, oživljavanje nacionalizma i iredentizma najveće su prepreke“ (72).

Dvadeset godina poslije

Na stražnjoj strani korica publikacije *The Berlin Wall 20 Years Later*, kao svojevrsni moto, otisnut je ovaj citat jednog od lidera poljskog disidentskog pokreta Adama Michnika: „Bio je to veliki praznik: u vječnoj borbi između čovjeka i bodljikave žice, danas je čovjek trijumfirao, a bodljikava žica bila je poražena.“ (Friedman, Clack 2009) Iz današnje perspektive jasno je da se 1989. radilo samo o privremenoj pobjedi zamisli o Europi bez granica i žica. Javno iskazivanje ksenofobnih zamisli o tome da se od drugih i drukčijih treba ograditi na svaki način, pa i bodljikavom žicom, postupno se udomaćilo u Europi, osobito nakon izbijanja izbjegličke krize 2015. godine, a u Americi – kojoj po samorazumijevanju pripadaju najveće zasluge za rušenje Berlinskoga zida – administracija predsjednika Trumpa kao najvažniji strateški projekt ističe upravo gradnju zida duž cijele granice s Meksikom. Najzaslužniji za probijanje žičanih ograda između bivših sovjetskih europskih kolonija i slobodnih europskih zemalja, kao i za otvaranje Berlinskoga zida koje je bilo preuranjeno i slučajno ali u tom trenutku već neizbježno, bio je generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza Mihail Gorbačov. Zidove i žice danas na granicama grade lideri demokratskih zemalja.

Takva slika Europe bila je nezamisliva 2009. godine kad se obilježavala 20. godišnjica. S obzirom da je izdavač navedene publikacije američki Department of State, razumljivo je da su na njezinim stranicama istaknute američke zasluge za pobjedu slobode i demokracije u Europi. Nije se inzistiralo na evidentnim

neuspjesima na Balkanu. Prešućena je i avantura u Iraku poduzeta u ime obrane američkog načina života. Kao posao započet 1989., ali još nezavršen, spomenuta je neuspjela i u krvi ugušena pobuna studenata na Tiananmenu. Stidljivo je natuknuto da bi tada aktualni nemiri u Iranu možda mogli biti nagovještaj demokratskih promjena u toj zemlji. No, uopće nije spomenuto ono što je 2008. i 2009. godine presudno utjecalo na razočaranje neoliberalnom paradigmom koja je kao jedino primjereni oblik upravljanja devedesetih godina 20. stoljeća bila nametnuta cijelome svijetu. Nije spomenuta globalna financijska kriza koja je temeljito potresla Ameriku i Europu pokazavši da je potreba za iznalaženjem alternativa postala urgentna.

Mogli bismo reći da je dvadeseta obljetnica prošla u znaku pokušaja da se zadrži tada već ozbiljno poljuljani optimizam u pogledu učvršćivanja i daljnjeg širenja liberalizma u Europi, s jedne strane, i u znaku prešućivanja očite činjenice da je Zapadni svijet u krizi, s druge.

Fritz Stern dao je pregled događaja koji su prethodili otvaranju Berlinskoga zida. Naglasio je važnost činjenice da je u Saveznoj Republici Njemačkoj, zahvaljujući izdašnoj pomoći Amerike, tijekom Hladnoga rata uspostavljena „socijalno odgovorna tržišna ekonomija“ (Stern u Friedman, Clack 2009. 6) što je istočnim Nijemcima život na Zapadu činilo neodoljivo privlačnim. Upozorio je da su zapadni lideri prešutno prihvaćali postojanje Berlinskoga zida kao simboličke i stvarne granice između dvaju svjetova koristeći ga kao vrlo uvjerljivo sredstvo u propagandnom nadigravanju. Osobito važnim smatra postizanje dogovora, u okviru Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji u Helsinkiju 1975. godine, o takozvanoj *trećoj košarici* koja je obuhvaćala ljudska prava. Istočnoeuropski disidenti vjerojatno ne bi bili toliko uspješni u prokazivanju hipokrizije vlasti pod kojom su bili prisiljeni živjeti da se komunističke partije u Europi, takozvani eurokomunisti, nisu opredijelile za demokraciju i da nisu osudile ranije vojne intervencije SSSR-a u Istočnoj Europi. Te su partije osporile Brežnjevlevu doktrinu ograničenog suvereniteta socijalističkih država. Dodatni poticaj obespravljenim i siromašnim stanovnicima Istočne Europe, osobito Poljske, dao je izbor pape Ivana Pavla II. Ohrabreni njegovim porukama i podrškom, radnici u poljskim brodogradilištima osnovali su 1980. godine sindikat Solidarnost i pokrenuli masovne štrajkove i pobune protiv vlasti. Pobuna je privremeno ugašena proglašavanjem izvanrednoga stanja krajem 1981. godine.

No, nakon što je novi generalni sekretar KP SSSR obznanio da ne namjerava koristiti sovjetsku vojsku radi gušenja pobuna u komunističkim državama, poljski komunisti otpočeli su s predstavnicima Solidarnosti pregovore, u veljači 1989., koji su završili održavanjem višestranačkih, ne sasvim slobodnih, izbora. U ljeto iste godine komunističke vlasti Mađarske dopustile su istočnonjemačkim

turistima da preko Austrije prijeđu u SRNJ, a češke su vlasti tolerirale masovno okupljanje građana DDR-a u dvorištu ambasade Zapadne Njemačke. Napokon, u Leipzigu su 9. listopada održane masovne demonstracije protiv vlasti DDR-a. Vojska i policija nisu intervenirale. Njihova pasivnost može se povezati s politikom Mihaila Gorbačova koji je „propao kao reformator u svojoj zemlji, ali je učinio mogućim oslobođenje satelitskih nacija“ (10). Sve to omogućilo je mirno otvaranje Berlinskoga zida i njegovo rušenje. Zasluge za te promjene pripadaju i istočnim Nijemcima, naglašava Stern, što njihovi zapadni sunarodnjaci nerijetko zanemaruju.

Robert J. Lieber zabrinut je za budućnost demokracije u Europi i u Njemačkoj. Sam pad Berlinskoga zida izazvao je „iznenađenje, čak šok da se to moglo dogoditi tako neočekivano i mirno“ (Lieber u Friedman Clack 2009 14). No za mnoge je jednako šokantnu činjenicu predstavljao podatak da je dvadeset godina nakon pada zida 57 posto ispitanika tvrdilo da je život u DDR-u bio dobar. Uspješno provedena demokratizacija bila je popraćena nezadovoljstvom zbog gubitka radnih mjesta i zbog socijalne nesigurnosti. Sve to može utjecati na to da se umjesto sustava liberalne demokracije i u Istočnoj Europi – kao što se tada već dogodilo u Rusiji – uspostavi neliberalna demokracija, sustav u kojem postoje izbori, ali nema prave podjele vlasti, vladavine zakona i zaštite ljudskih prava i medijskih sloboda. Tada samo mogućnost da se to dogodi – a danas stvarnost u Poljskoj, Mađarskoj, Češkoj, Slovačkoj, Rumunjskoj i Bugarskoj – podsjetila ga je na anegdota s jednim od autora američkog Ustava Benjaminom Franklinom. Kad su ga pitali hoće li novoproglašene SAD biti monarhija ili republika, odgovorio je: „Republika ako je uspijete sačuvati.“ U tom duhu, daleko od opijenosti pobjedom u kojoj se činilo da su svi problemi riješeni, Lieber zaključuje: "To bi se uglavnom moglo reći o globalnoj budućnosti slobodnih društava i tržišnih gospodarstava. Njihova premoć možda nije predodređena, ali uz nastojanje i predanost, izgledi za njihovo održanje i proširenje ostaju obećavajući." (20)

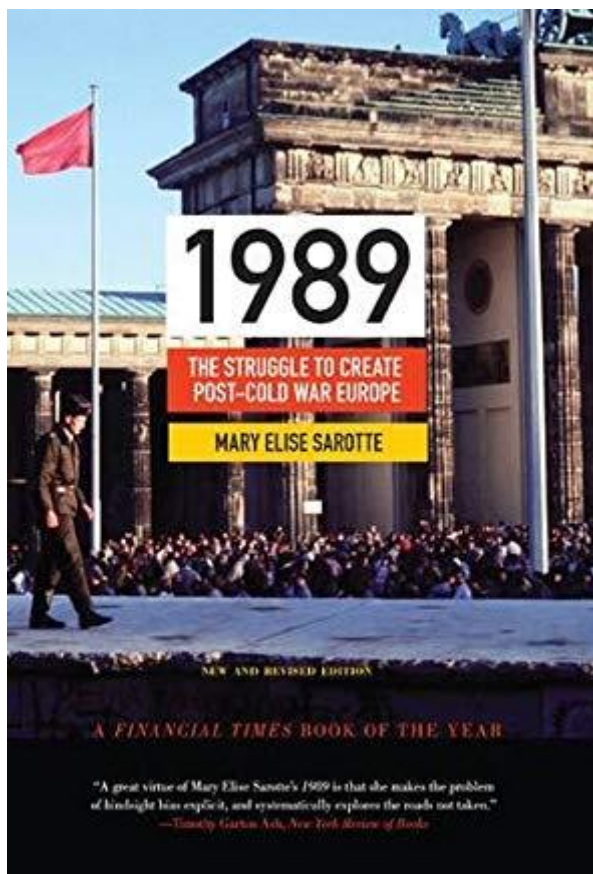
I Adam Michnik kategorički tvrdi da "1989. nitko nije očekivao pad komunističkog režima - nitko u svijetu." (Michnik u Friedman, Clack 2009 21) Neočekivano brzo ostvarena sloboda donijela je i neočekivane probleme. Nimalo čudno da Michnik kao Poljak probleme prvenstveno vidi u Njemačkoj. Nekoliko dana nakon pada Berlinskoga zida ondje su izgorjele nastambe u kojima su živjeli migranti. Podsjeća i na popularni vic o susretu dvojice Nijemaca, jednog iz DDR-a, drugog iz BRD-a. Onaj prvi razdragano izjavljuje: „Mi smo jedna nacija.“ Nijemac sa Zapada odgovara: „I mi smo.“ Imajući na umu političko raspoloženje ilustrirano tom šalom, ali i nepotpunu demokratizaciju Balkana i neulazak Rusije u krug demokratskih zemalja, Michnik zaključuje da se Europa promijenila na bolje, ali "ona nije postala Arkadija rascvjetale tolerancije, poštivanja dostojanstva drugih i nesputane ljubavi za susjeda. Naš kontinent je još pun minskih polja, skrivenih zamki i prijetnji s kojima se moramo suočiti." (25)

Vidljivo poljski ton razmatranjima o bilanci postignuća i stvarnim problemima u Istočnoj Europi dao je i Januš Bugajski. On je ustvrdio da je komunistički sustav bio faktički mrtav mnogo godina prije pada Berlinskoga zida. Dvadeset godina nakon toga nova se opasnost nadvila nad Istočnom Europom: "Dok komunizam nije ništa nego nejasna noćna mora u tim nacijama, njihova borba da zadrže državnu neovisnost od rastuće nasrtljive ruske vlade nastavlja se do današnjega dana." (Bugajski u Friedman, Clack 2009 49) Glavna je zadaća Zapada, i Amerike i Europe, obraniti tekovine 1989. od te vanjske opasnosti, zaključuje Bugajski. Time je otklonio razmišljanje o unutrašnjim problemima s kojima se suočavaju nove europske demokracije i, naglašavajući aspekt nacionalne sigurnosti, otvorio put oživljavanju hladnoratovskih predodžbi o načinima uređivanja odnosa u Europi. Politika ruskih vlasti – na čijem kontu je već bio pokušaj onemogućavanja narančaste revolucije u Ukrajini 2004. godine i okupacija dijela gruzijskog teritorija 2008. – pružila je mnoge argumente za takav pristup.

U ovdje prikazanim osvrtima i člancima, napisanim u povodu dvadesete obljetnice pada Berlinskoga zida, znatno je više pokušaja elaboracije političkih zbivanja tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća, koja su tome prethodila. Lieber i Michnik naglašavaju da je otvaranje Berlinskoga zida bilo potpuno iznenađenje kao i nenasilan pad istočnoeuropskih komunističkih režima. Vidljiva je zabrinutost za integraciju Njemačke zbog toga što su mnogi u zapadnim dijelovima zemlje skloni zanemariti ulogu masovnih mirnih prosvjeda koje su organizirali njihovi istočni sugrađani tražeći svoja građanska prava i državno ujedinjenje. Bugajski je progovorio načinom kakav danas prevladava u raspravama o odnosima Rusije i EU. Od pitanja demokratizacije, liberalizacije i sustava vrijednosti za njega je daleko važnije pitanje nacionalne sigurnosti i državne neovisnosti. Umjesto kozmopolitizma, globalnih ljudskih prava i Europe bez granica, u pravi plan je istaknuto čisto realističko razmatranje sigurnosnih pitanja u kojem je opstanak nacionalne države sa nepodijeljenim suverenitetom apsolutno neupitan cilj.

2009. godine objavljeno je i prvo izdanje knjige Mary Elise Sarotte *1989 - A Struggle to Create a Post-Cold War Europe*. No, tek su joj za potrebe drugog izdanja – koje se dogodilo 2014. godine, dakle, dvadesetpet godina poslije otvaranja Berlinskoga zida – bili dostupni dokumenti koji su u potpunosti potvrdili njezinu hipotezu da je pitanje budućnosti NATO saveza bilo razmatrano usporedno s pitanjem ujedinjenja dviju njemačkih država. Sve očitije udaljavanje Ruske Federacije, pravne slijednice SSSR-a, od Zapada i porast napetosti u tim odnosima autorica tumači kao posljedicu činjenice da je Mihailu Gorbačovu bilo obećano da se NATO savez neće širiti na istok nakon što se dvije njemačke države ujedine. Spremnost sovjetskog lidera na suradnju i na ustupke protumačena je kao slabost koju Zapad treba iskoristiti i nametnuti svoja rješenja i svoje interese. Dok je Gorbačov ozbiljno shvaćao

deklarativne iskaze o partnerstvu Zapada i SSSR-a, zapadni su lideri smišljali načine kako da izigraju državu koju su i dalje smatrali neprijateljskom premda znatno oslabljenom. Umjesto za razgovore o novom konceptu europske sigurnosti koji bi obuhvatio i tadašnji SSSR, zapadni su se lideri opredijelili za nametanje svoje koncepcije koja se zasnivala na širenju NATO saveza. Ako je kraj Hladnoga rata za Istočnu Europu značio političku demokratizaciju i tržišnu ekonomiju s otvaranjem realne perspektive za postizanje prosperiteta, odluka da se SSSR i, kasnije, Rusija isključi iz odlučivanja o sigurnosnoj arhitekturi Europe rezultirala je novim sigurnosnim izazovima. Zbog toga autorica zaključuje: "Jednako je bitno razumjeti naslijeđe promašaja 1989-1990: brzina kojom su se dogodili rezultirala je nesavršenim izborima i skupim posljedicama. Prilika da se postigne trajna suradnja s neobično voljnim, premda slabim, ruskim vodstvom prošla je i čini se da se neće uskoro opet pojaviti." (Sarotte 2014 234)

Državni tajnik Baker predložio je Gorbačovu, u razgovoru održanom 9. veljače 1990. u Moskvi, formulu 2+4 za određivanje budućnosti ujedinjene Njemačke u okviru europske sigurnosti. Partneri u razgovorima bili bi Savezna Republika Njemačka i Demokratska Republika Njemačka, s jedne strane, te četiri pobjedničke sile iz Drugog svjetskog rata, SAD, Engleska, Francuska i SSSR. No, američki predsjednik Bush odbio je dopustiti da SSSR bude ravnopravan sudionik tih pregovora. U toj odluci učvrstila ga je procjena američke obavještajne zajednice iz travnja 1990. da je „vlast komunističke

partije u Istočnoj Europi završena i neće ponovo oživjeti“ (Savranskaya, Blanton, Zubok 2010 699). Kad je jedanput odlučeno da Gorbačov neće biti ravnopravan partner u političkom odlučivanju, to je značilo da će tadašnji SSSR i njegova slijednica Ruska Federacija biti suočeni s odlukama koje su bez njih donosili drugi. Najvažnija od tih odluka je ona o proširenju NATO saveza. „Širenje je obnovilo liniju vojne podjele između NATO-a i njegove najveće strateške prijetnje, Rusije, u posthladnoratovskom svijetu što nije trebao biti ishod 1990.“ (Sarotte 2014 225)

Moglo bi se reći da su zapadni lideri, ponajprije predsjednik Bush i kancelar Kohl, proveli reviziju aranžmana iz Jalte uvjeravajući Gorbačova da će se o svemu savjetovati s njim, a zapravo su ga zaobišli. Sagledani u svjetlu tih činjenica, koraci koje je Ruska Federacija poduzela u Gruziji 2008. i Ukrajini 2014. mogu se shvatiti kao očajnički pokušaji da se zaustavi daljnji niz za njih nepovoljnih događaja koji su proistekli iz te revizije. Gorbačov je bio spreman pregovarati o novoj sigurnosnoj arhitekturi Europe rukovođen željom da SSSR učini demokratskom zemljom, ali zapadni su lideri odlučili novu arhitekturu uspostaviti bez njega. Odgovornost za napetosti u odnosima Rusije i Zapada stoga se ne može pripisati samo euroazijskim ideološkim zastranjenjima današnjeg ruskog lidera Putina. Odgovornost je i na onima koji su odlučili da se o budućnosti Europe neće razgovarati s Rusijom.

Trideset godina poslije

Današnji pristup zbivanjima 1989. godine manje je eurocentričan nego što je to bilo u prethodnom razdoblju. U međuvremenu iznevjerene nade o mogućem lakom i brzom globalnom širenju demokracije i liberalizma, kao i očito posrtanje europskih integracija, pružaju povode za neskriveni pesimizam. Višedesetljetni rast kineskog gospodarstva koji se iskazuje dvoznamenkastim brojevima i, u usporedbi s njim, usporeni rast zapadnih gospodarstava potiču rasprave o tome da li je, u globalnoj perspektivi, 1989. godina označila poraz demokracije, a ne njezinu pobjedu. Uz to, podsjeća se da tu godinu nije obilježio samo slom komunizma u Istočnoj Europi, nego i izum world wide web-a, masovno dostupnog interneta kakav danas poznajemo. Te je godine ostvareno prvo komercijalno korištenje interneta. Mnoga zbivanja tijekom tri desetljeća poslije baršunaste revolucije otvorila su pitanje o sposobnosti jedine preostale supersile da globalne odnose uređuje na načelima liberalnog internacionalizma. Ranije neupitno euroatlantsko partnerstvo – koje je obuhvaćalo sigurnosnu i ekonomsku suradnju – sve se više problematizira američkim inzistiranjem na većem europskom izdvajanju za obranu i na odbacivanju planova o uspostavi euroatlantske zone slobodne trgovine. Na trgovinskom i političkom planu SAD Europu doživljava kao konkurenta pa se administracija predsjednika Trumpa angažirala na strani

Brexita i podupire nacionalnu suverenost pojedinih država članica EU na štetu moguće daljnje europske političke integracije.

Prihvaćen je samo jedan način poimanja politike i ekonomije, dok je drugim pristupima uskraćen legitimitet relevantnog i pažnje vrijednog načina razmišljanja. Tako je uspostavljena praksa neliberalnog liberalizma, liberalizma koji ne poznaje toleranciju i pravo drukčijih da se u raspravi čuje i njihov glas

Publikacija *Reassessing 1989: Lessons for the Future of Democracy* (Tausendfreund 2019) vrlo uvjerljivo pokazuje promjene u načinu razumijevanja važnosti zbivanja 1989. godine. Već u uvodnom članku urednica je – pozivajući se na nalaze povjesničara Timothyja Snydera – ustvrdila da je predodžba o padu Berlinskog zida i o njemačkom ujedinjenju kao ključnim događajima 1989. godine pogrešna jer je to, zapravo, bila godina preokreta u Poljskoj gdje se sindikat Solidarnost izborio za održavanje prvih višestranačkih izbora u lipnju, pet mjeseci prije pada zida. No, osim europske dimenzije, važni su događaji u Kini i Jugoslaviji te izum www-a. Sve te četiri priče iz 1989. ostavile su trag u povijesti svijeta, „svijeta u kojem se sudbina liberalne demokracije globalno, pa čak i unutar naših društava, čini manje izvjesnom nego što je to bilo nekada“ (Tausendfreund 2019 3).

Thomas Kleine-Broskoff krajnje je kritičan prema liberalnim elitama koje su zatvarale oči pred problemima u kojima su se našla tranzicijska društva. Nije bilo sluha za strahove izazvane nekontroliranim migracijama niti za tjeskobu zbog mogućeg gubitka identiteta, ma što to značilo. Prihvaćen je samo jedan način poimanja politike i ekonomije, dok je drugim pristupima uskraćen legitimitet relevantnog i pažnje vrijednog načina razmišljanja. S pozicije jedino pravovjernog liberalizma prečesto su ignorirane primjedbe upućene s neliberalnih pozicija, a umjesto da se s njima argumentirano raspravlja takva su stajališta olako etiketirana kao seksistička, rasistička ili fašistička. Tako je uspostavljena praksa neliberalnog liberalizma, liberalizma koji ne poznaje toleranciju i pravo drukčijih da se u raspravi čuje i njihov glas.

Posljedica je to svojevršne liberalne teleologije, shvaćanja da je liberalizam nepovratno pobijedio i da je potrebno svrstati se na stranu posvećenika te spoznate povijesne nužnosti. "Čini se da su neki vjerovali da je bilo u redu prisvojiti slobode s načelima, vrijednostima i pravilima i dopustiti sebi dvostruke standarde i čak puku bezobzirnost. Jedina riječ primjerena tom ponašanju je oholost." (Kleine-Broskoff u Tausendfreund 2019 11) Uvjerenje da liberalizam nema alternative uz zanemarivanje upozoravajućih činjenica koje su govorile da sve veći broj ljudi traži upravo alternativu doveo je do krize povjerenja u

institucije liberalne demokracije. Građani Istočne Europe nikad nisu prihvatili univerzalističke liberalne vrijednosti. Liberalnim deklaracijama nerijetko su se iskazivali samo zahtjevi za nacionalnom suverenosti lišeni drugih liberalnih sadržaja kao što su prava manjina – etničkih, političkih, rodni – i podjela vlasti te kozmopolitski definirana ljudska prava koja definiraju obveze nacionalne države prema izbjeglicama, migrantima i azilantima. Sve to produbilo je jaz između Zapadne i Istočne Europe, ali i potaknulo podjele unutar tradicionalnih liberalnih demokracija. Šizmi koja je zahvatila Europu zasad se ne vidi kraj. Sve to navodi Kleine-Broskoffa na zaključak o tome da je uloga liberalizma u zbivanjima 1989. godine bila precijenjena. "Samo jedna stvar je jasna: 1989. broj pristalica liberalnog svjetonazora bio je manji nego što se pretpostavljalo. Objašnjenja događanja 1989. bila su previše monokauzalna. Razmišljanje o mogućim posljedicama bilo je previše pravocrtno." (13)

Nasuprot tom liberalnom i demokratskom determinizmu, u koji su mnogi povjerovali 1989. godine, danas se suočavamo s populističkim determinizmom. Današnje stanje duha na Zapadu moglo bi se opisati ovako: „Od kraja povijesti do beskrajnog populizma. Posljedično, knjige s naslovima kao što su *O tiraniji*, *Put do neslobode* i *Kako umiru demokracije* iščezavaju s knjižarskih polica.“ (13) No, treba se suprotstaviti linearnim, monokauzalnim pristupima povijesti, uočiti možda skrivene tendencije koje ukazuju da se usporedno s dominantnim tokovima razvijaju i alternative te poticati raspravu o ciljevima i načina njihova ostvarivanja.

Rezimirajući tridesetogodišnje razdoblje nakon uvođenja www-a u masovnu upotrebu Karen Kornbluh jednostavno konstatira da je došao kraj tehno-utopizmu. Usporedno s nekritičkim optimizmom o definitivnoj pobjedi demokracije i liberalizma razvio se i tehnološki optimizam temeljem shvaćanja da je Internet imanentno demokratski medij koji po automatizmu jamči da će „pružiti glas bezglasnima i moć nemoćnima“ (Kornbluh u Tausendfreund 2019. 15). Arapsko proljeće je, u prvi mah, izgledalo kao ostvarenje sna o demokraciji koju automatski donosi digitalna tehnologija. No, kako su se internetom

znali koristiti pobornici demokracije, tako su to činili i čine i njezini različiti protivnici. Uviđajući da internet danas zloupotrebjavaju velike informacijske kompanije, države i nedobronamjerni pojedinci, autorica poziva Washington da „poduzme aktivne korake kako bi osiguralo da on bude sredstvo jačanja, a ne podriivanja, demokratskih vrijednosti“ (15). Nedemokratske države – među kojima su najistaknutije Kina, Rusija, Turska i Filipini – nizom su mjera ograničile pristup internetu, otežale ili onemogućile poslovanje različitih kompanija i platformi, intenzivirale nadzor nad komunikacijom građana i pojačale kampanju dezinformiranja radi destabilizacije stranih vlada i utjecaja na izbore u drugim zemljama. Potvrđujući te konstatacije, drugi autor članka u tom zborniku zaključuje: "Logičan je zaključak takvoga smjera razvoja da nova 'silikonska zavjesa' digitalne povezanosti prijeti da će zamijeniti željeznu zavjesu koju je srušila prije trideset godina." (Gorman u Tausendfreund 2019. 76) Internet se koristi ne samo za jačanje autoritarnih država, nego i za slabljenje demokracija, konstatira Kornbluh. U tom pogledu je najistaknutiji slučaj ruskog uplitanja u američke predsjedničke izbore 2016. godine s ciljem da se pomogne Donaldu Trumpu.

Kao veliki nedostatak američkog institucionalnog ustroja autorica detektira nepostojanje posebne agencije za zaštitu američke demokracije koja bi se ponajprije bavila zloupotrebama interneta kakve su, između ostalog, primijećene tijekom predsjedničke kampanje 2016. godine. To je posljedica zablude da Internet ne traži posebnu regulaciju, smatra ona. Pritom ona korijene te zablude vidi u naivnom tehnološkom utopizmu prvih libertarijanski raspoloženih ideologa koji su internet smatrali rješenjem svih problema demokratskog deficita. Zanimljivo je da i ne pokušava analizirati utjecaj velikih ICT kompanija na zastupnike koji uporno odbijaju donijeti zakone koji bi ojačali prava građana, potrošača i birača, a ugrozili ili smanjili izgleda za ostvarivanje profita. Ni odluku administracije predsjednika Trumpa da ukine poziciju nacionalnog koordinatora za cyber sigurnost ona ne dovodi u vezu s interesom velikih kompanija specijaliziranih za cyber sigurnost kojima odgovara da uvjete na tržištu te vrste usluga određuju one, a ne država. Autorica konstatira da su „žrtve takvog zaostajanja u politici bili oni koji su na početku imali najviše koristi od interneta: demokracije, prvaci slobode i obični građani“ (Kornbluh u Tausendfreund 2019. 19). Da bi se uspješno riješili problemi – ponajprije oni povezani s ugrožavanjem demokracije zloupotrebom interneta - potrebno je da SAD preuzmu vodstvo u iznalaženju optimalne međunarodne regulacije koja će potaknuti „razvoj okvira za osiguravanje otvorenosti i transparentnosti nužnih za demokratsku raspravu bez ugrožavanja inovativnosti“ (20).

Čitajući članak Karen Kornbluh može se steći dojam da su za zloupotrebe interneta odgovorne ponajprije vlasti nedemokratskih država. Vlasti demokratskih država trebaju se uspješno obraniti od takvih zloupotreba. Autorica ne vidi da bi se mogla uspostaviti analogija između sadašnjih rasprava o

potrebi suzbijanja zloupotrebe interneta od strane autoritarnih režima s nastojanjima da se onemogući širenje nuklearnog oružja jer bi ga neodgovorne vlade mogle zloupotrijebiti. Pritom u obje te rasprave prednjači upravo država koja je prva – i zasad jedina – doista upotrijebila nuklearno oružje i koja je prva World Wide Web i službeno pretvorila u World War Web proglašivši cyber prostor petom domenom ratovanja. Dokumenti koje je 2013. godine objavio Edward Snowden pokazali su da američke sigurnosne agencije, uz podršku vodećih ICT kompanija i platformi, provode potpuni nadzor internetske komunikacije ne samo građana SAD-a.

Snowden je objavio i tajnu *Predsjedničku političku direktivu 20* koju je 2012. godine donio predsjednik Obama. Ta direktiva trebala je biti provedbeni akt utemeljen na 2011. godine javno objavljenoj *Međunarodnoj strategiji za cyber prostor*. Usporedimo li tekst Obamine *Međunarodne strategije za cyber prostor* s tekstem njegove tajne *Predsjedničke političke direktive 20*, možemo konstatirati da su u ovom drugom dokumentu, koji bi trebao biti naputak za operacionalizaciju načela sadržanih u strategiji, gotovo u potpunosti zanemarene ključne strateške smjernice.

U strategiji se govori o slobodama i pravima, o pravu na privatnost i na zaštitu osobnih podataka, a gotovo isključiv predmet naredbe su načini ograničavanja tih prava. Strategija ističe duh suradnje i kolektivne odgovornosti, najavljuje pribavljanje široke javne podrške akcijama SAD-a i proširenje suradnje sa saveznicima radi jačanja kolektivne sigurnosti. Na kraju poziva na zajedničko stvaranje budućnosti kakvoj se teži. U naredbi je gotovo sve suprotno tome. Prikupljanje podataka u cyber prostoru, defanzivne i ofanzivne akcije izvan teritorija SAD-a bez znanja država na čijem se teritoriju provode i hitna cyber djelovanja izričito su jednostrane američke akcije usmjerene samo na održanje i učvršćivanje američke vojne, ekonomske i tehnološke dominacije.

Temeljem toga možemo zaključiti da bi – uz nedvojbeno nužnu obranu od zloupotreba, dezinformacija i hakiranja koje autoritarni režimi provode s ciljem ugrožavanja liberalnih demokracija – barem jednaku pozornost trebalo posvetiti postupcima kojima vlade u liberalnim demokracijama narušavaju vlastiti ustavni poredak i međunarodno pravo. Iznoseći nedvojbeno dobronamjeran savjet da bi SAD i EU trebali prednjačiti „u izgradnji konsenzusa o novim međunarodnim normama za upotrebu tehnologije“ (20), Kornbluh zanemaruje da SAD prednjače u suprotstavljanju nastojanjima da se takav konsenzus postigne. Još 2010. godine – dakle, u vrijeme multilateralizmu okrenute administracije predsjednika Obame – neki su autori, zaokupljeni potrebom obrane građanskih prava i sloboda u cyber prostoru, ustvrdili da vlade demokratskih zemalja „na prijatnje cyber ratom odgovaraju ne nametanjem normi uzajamnog suzdržavanja nego uvođenjem novih tehnika ofanzivnih operacija uključujući outsourcing

trećim stranama i kriminalnim organizacijama". (Deibert, Rohozinski u Deibert, Palfrey, Rohozinski, Zittrain(ed.) 2010:12) Možemo samo pretpostaviti kako to izgleda danas kad je erozija sustava *checks and balances* dnevna predsjednička rutina na unutrašnjem planu, a unilateralizam je dominantno obilježje američke vanjske politike.

Janka Oertel upozorava "da događaji na Trgu Tiananmen imaju veću važnost za budućnost globalnog poretka nego što se na početku priznavalo. Građanski prosvjedi doveli su do revolucionarne promjene u Europi, ali su u Kini slomljeni da bi osigurali produženje vlasti KPK. Da bi partija mogla izdržati pritisak političke liberalizacije puna tri desetljeća, mnogima na Zapadu predugo se činilo nemogućim." (Oertel u Tausendfreund 2019. 24) S njom se u potpunosti slaže i Timothy Garton Ash koji u intervjuu, objavljenom u istoj publikaciji, kaže: "Današnja Kina sa svojom osobitom smjesom, koju pojednostavljeno možemo zvati lenjinističkim kapitalizmom, dinamično gospodarstvo s još uvijek vrlo lenjinističkim vodstvom, u jednakoj je mjeri proizvod 1989. kao što su to demokracije Srednje i Istočne Europe." (Ash u Tausendfreund 2019 34)

Autorica konstatira da su očekivanja Zapada da će uključivanje Kine u WTO dovesti do demokratizacije te zemlje bili puka zabluda. Kina je vješto koristila prednosti sustava globalne slobodne trgovine istodobno učvršćujući jednostranački sustav vlasti. Mogućnost da se u Kini kakva jest dobro zaradi uvelike je utjecala na to da Zapad zanemari politički aspekt koji je trebao biti samorazumljiva posljedica slobodne trgovine - demokraciju. Oertel nije dovoljno naglasila da su neke zapadne kompanije, poslušajući u nedemokratskom okruženju u kojem se ne poštuju ljudska prava, pristale na to da im kineske vlasti pribavljaju radnu snagu tako da su prisiljavale da u tvornicama tih kompanija rade i oni Kinezi koji to nisu htjeli. Tek kad je Kina izrasla u globalnu ekonomsku silu koja se, *nolens volens*, pretvara i u vojnu silu koja ugrožava vodstvo SAD-a, Zapad se suočio s novom ekonomskom i geopolitičkom stvarnošću.

Osim SAD-a, koji se s Kinom izravno sučeljava u okviru trgovinskoga rata kojemu se ne nazire kraj, pogođena bi mogla biti i Europa. Kako dosad Kina nije predstavljala sigurnosnu prijetnju za Europu, ona je iskazivala zabrinutost samo zbog rastuće kineske ekonomske prisutnosti. U osobito osjetljivom položaju je Njemačka čije kompanije razvijaju svoje poslovanje u Kini, a njemačko je tržište otvoreno čak i za one kineske kompanije protiv kojih SAD uvode sankcije. Njemačka i EU mogle bi se uskoro naći u situaciji da moraju jasno odrediti na čijoj su strani u sukobu velesila koji sve više podsjećaju na Hladni rat. Spominjanje Hladnoga rata u 21. stoljeću „čini se nerazumno, no istodobno se čini gotovo neizbježno“ (Oertel u Tausendfreund 2019 23). Pišući svoj članak u rujnu 2019. ona kao da je najavila jednu od tema NATO summita koji je održan početkom prosinca u Londonu: "Kina trenutno ne

predstavlja izravnu vojnu prijetnju za Europu, ali to bi se moglo promijeniti brže nego što Europljani misle. I to u isto vrijeme kada se čini da američka sigurnosna jamstva više nisu nepromjenjiva." (24)

Na to da je neodlučnost EU u pogledu koncepcije obrane i sigurnosti neodrživa, upozorili su i drugi autori. "Status quo Europske unije nije održiv i države članice će morati odlučiti hoće li produbiti integraciju vanjske i obrambene politike ili prihvatiti da EU nije pravi format za obranu njihovih interesa na globalnoj razini.", tvrde Alexandra de Hoop Scheffer i Martin Quencez (u Tausendfreund 2019 42).

Poslije summita NATO saveza održanog u Londonu u prosincu 2019. nije sasvim jasna ni daljnja sudbina te organizacije, ni budućnost europske obrane i sigurnosti. Da bi ostali vjerni načelu *svi za jednoga, jedan za sve*, odnosno, da bi dokazali privrženost članku 5 *Povelje*, Europljani su se suglasili s američkim inzistiranjem da u zajedničkoj izjavi uz Rusiju i Kina bude spomenuta kao sigurnosna prijetnja. No, za Europu time priča s Kinom nipošto nije gotova. Vrlo se uvjerljivim čini ono što je ustvrdila Janka Oertel: „Ono što se sada događa u Kini oblikovat će europske opcije u godinama koje dolaze. Podcjenjivanje drugog povijesnog momenta u Istočnoj Aziji moglo bi imati pogubne posljedice.“ (u Tausendfreund 2019 24)

Ne u istom zborniku, ali jednako tako u povodu obilježavanja tridesete godišnjice zbivanja iz 1989., o globalnoj relevantnosti slamanja studentske pobune na Tiananmenu i o mogućim nepovoljnim scenarijima za budućnost demokracije progovorio je i Dejan Jović. On je postavio pitanje nije li – ako uzmemo u obzir globalna zbivanja i trendove - 1989. u većoj mjeri obilježena kineskim porazom demokracije negoli njezinom europskom pobjedom. Ne odričući važnost demokratskih promjena u Istočnoj Europi 1989. godine, Jović – svjestan centrifugalnih sila čije djelovanje potiču i sve ozbiljnije razlike u poimanju uloge EU između njezinih starih i novih članica, ali svjestan i djelovanja administracije predsjednika Trumpa krajnje nesklone europskim integracijama – ne isključuje mogućnost da se smjer daljnjeg razvoja Europe radikalno promijeni u odnosu na onaj zadan 1989. godine. Sasvim u duhu kojim je obilježena većina prigodno sročениh tekstova u povodu obilježavanja tridesete godišnjice pada Berlinskoga zida, on upozorava: „dogodi li se raspad i propast Evropske unije i projekta liberalne demokracije u Evropi, pobijedi li ponovno antiliberalni suverenizam, ili se čak i obnove radikalne desne ideologije – 1989. će potonuti u zaborav. Bit će marginalizirana, kao da se nije dogodila.“ (Jović 2019)

Dakako, nisu svi jednako pesimistični u vezi s prilikama u Kini i s daljnjom sudbinom demokracije. Postoje primjeri koji kod nekih pobuđuju nadu da bi se trend borbe za demokraciju započet 1989. mogao nastaviti. Danas neki dugotrajne proteste u Hong Kongu protiv središnje kineske vlasti vide kao najavu da bi se u Kini uskoro moglo dogoditi ono što se nije dogodilo prije tri desetljeća. Doduše, voljeli

bi da u Hong Kongu nema nasilja. Kao što je napisao Thorvaldur Gylfason (2019): „Neka baltičke zemlje budu primjer za Hong Kong.“ Naime, 1989. godine stanovnici triju tadašnjih sovjetskih baltičkih republika uhvatili su se za ruke i formirali ljudski lanac duž granice između tih zemalja i ostatka SSSR-a. Da bi nešto takvo bilo uspješno izvedeno na Dalekom Istoku, bilo bi potrebno da je danas Kina u dubokoj ekonomskoj i društvenoj krizi u kakvoj je SSSR bio 1989. godine i da je u Pekingu na vlasti netko tako naivno dobronamjeren kao što je bio Gorbačov.

Zanimljivo je da je urednica publikacije *Reassessing 1989: Lessons for the Future of Democracy* odlučila uvrstiti i članak o bivšoj Jugoslaviji. Paul Hockenos naglašava da je Jugoslavija imala demokratski potencijal kakav nije postojao u istočnoeuropskim komunističkim diktaturama. Još početkom 1989. godine, unatoč već uznapredovalim sukobima između nacionalizmom zadojenih komunističkih vlasti pojedinih republika, pojavile su se demokratske inicijative. "U Sloveniji i Hrvatskoj udruženja koja su jako podsjećala na stranke osnovane su tijekom te godine. Znatno prije nego što su istočni Europljani uopće mogli zamisliti da će oni srušiti sovjetski komunizam, u Jugoslaviji je mogućnost višestranačkog pluralizma i čak izbora zavijorila na obzoru." (Hockenos u Tausendfreund 2019 28) Osim važnim autor drži nastojanja tadašnjeg saveznog premijera Ante Markovića da „uspostavi liberalne političke reforme koje bi demokratizirale zemlju a da je ne razore“ (28). Tome su se suprotstavili nacionalistički lideri među kojima su najistaknutiji bili Slobodan Milošević i Franjo Tuđman. Krvavi rasplet, sa stotinama tisuća žrtava i izbjeglica, nije se morao dogoditi.

„Možda je Markovićeve demokratske federacije bila tlapnja, ali pad u takvo nasilje nije bio neizbježan.“ (29) Odgovorni za takav rasplet bili su nacionalistički lideri, pojedini pisci i povratnici iz emigracije „koji su osigurali da raspad Jugoslavije bude krvav“ (29). No, sudgovornima za krvavi raspad Jugoslavije autor smatra i zapadne sile, ponajprije SAD i EZ, koje se nisu pravodobno pozabavile zbivanjima u toj zemlji. Tako se i Hockenos potpuno uklapa u kritičko ozračje koje prevladava u tekstovima kojima se obilježava trideseta godišnjica pada Berlinskoga zida. Više se spominju propusti i pogreške učinjeni 1989. i 1990. godine, s čijim se posljedicama danas suočavamo, negoli pozitivna dostignuća pobjede demokracije u Istočnoj Europi.

U kontekstu neuspjeha ili barem zaostajanja s demokratizacijom i euroatlantskom integracijom pojedinih dijelova bivše Jugoslavije neki su autori problematizirali sposobnost vodeće svjetske sile da se suoči s izazovima koji su se neočekivano pojavili 1989. godine. Mnogi su upozorili da je pad Berlinskoga zida bio iznenađenje, događaj koji nitko nije predvidio niti se za njega pripremao. U povodu obilježavanja 20. godišnjice pada komunizma, poznati poljski disident Adam Michnik napisao je: "1989. nitko nije

očekivao pad komunističkog režima - nitko u svijetu." (u Friedman, Clack 2009 21) Zatečena je bila i vlast SAD-a. Administracija predsjednika Busha starijeg zauzimala se za opstanak Sovjetskog Saveza i Jugoslavije očekujući da će te države proći demokratsku tranziciju. No, jedina preostala supersila nije mogla upravljati događajima. „Čak su i lideri malih i tada još nepriznatih post-jugoslavenskih republika/država odlučili u potpunosti ignorirati savjete i upute koje su dolazile od SAD-a, npr. onu koje im je James Baker uputio prilikom razgovora s njima u lipnju 1991, kad je promovirao formulu ‘demokratska i jedinstvena Jugoslavija’. To se podjednako odnosi na Srbiju, čiji tadašnji lider nije htio ni primiti američkog ambasadora (Warrena Zimmermana) zato što je on upozoravao na krizu na Kosovu, kao i na Sloveniju i Hrvatsku, koje su nastavile sa svojim politikama bez obzira na upozorenje unilateralnog hegemonu.“ (Jović 2019)

Jasno je da do okončanja ratova u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina ne bi došlo bez izravnog diplomatskog i vojnog uključivanja SAD-a. No, isto tako je jasno da posao integracije zemalja Zapadnog Balkana u euroatlantski svijet još nije završen unatoč nastojanjima SAD-a da se to napravi. Premda je današnja BiH protektorat međunarodne zajednice, čini se da SAD ne mogu bitno utjecati na ponašanje tamošnjih etnonacionalističkih političkih elita.

Kosovo, drugi međunarodni protektorat na području bivše Jugoslavije, daleko je od toga da postane uređena demokratska zemlja sa zajamčenom vladavinom zakona. Uz redovite diplomatske predstavnike, za sređivanje stanja na Zapadnom Balkanu u skladu s kriterijima liberalne demokracije i slobodnog tržišta brinu dva posebna američka predstavnika, jedan kao osobni izaslanik predsjednika Trumpa za Kosovo i drugi kao posebni predstavnik State Departmenta za Zapadni Balkan. Tu je, napokon, i vjerojatno najtvrdi balkanski orah. Srbija je, nastojanjima premijera Đinđića i predsjednika Tadića, iskazala opredjeljenje za Zapad i EU da bi, izborom Nikolića i Vučića, napravila snažan otklon i približila se Rusiji u vrijeme kad se ta država profilirala kao otvoreni oponent liberalne demokracije.

Bilancu tridesete godišnjice poraza komunizma u Europi na osobit je način podvela Mary Kaldor. Uza sva objašnjenja o uzrocima pada komunizma – od neuspjeha centraliziranog ekonomskog planiranja u Sovjetskom Savezu do Reaganovog intenziviranja utrke u naoružanju koju SSSR više nije mogao pratiti – ono što se dogodilo ne može se razumjeti ako se ne uzme o obzir da su milijuni ljudi u Europi prosvjedovali protiv razmještanja raketa s nuklearnim glavama na europskom tlu. „Ali najvažnije objašnjenje je pritisak naroda, i to je bio pritisak naroda diljem Europe, uključujući zapadnoeuropski mirovni pokret, koji je rezultirao revolucijama 1989.“ (Kaldor 2019)

Suočena s prosvjedima masovnih razmjera Reaganova je administracija odlučila sovjetskoj strani predložiti sporazum o potpunom uklanjanju raketa srednjeg dometa računajući da taj prijedlog neće biti prihvaćen. No, Gorbačov je odgovorio pozitivno. Suglasivši se, zapravo, sa zahtjevima europskog mirovnog pokreta, Gorbačov je implicitno prihvatio i obvezu da neće primijeniti silu protiv mirovnih aktivista u Istočnoj Europi. To je otvorilo put ubrzanim promjenama i konačnom padu komunizma.

Oslanjajući se na zaključke Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji europski su se mirovni aktivisti udružili sa Međucrkvanim mirovnim vijećem iz Nizozemske i s njemačkim zelenima te su uspostavili suradnju s istočnoeuropskim skupinama za zaštitu ljudskih prava, što je „opisano kao ‘detant odozdo’ ili ‘građanski detant’“ (Kaldor 2019). Unatoč početnoj suzdržanosti istočnoeuropskih partnera – koja je bila posljedica činjenice da su i službeni predstavnici SSSR-a zagovarali mir baš kao i predstavnici europskih mirovnih pokreta – povjerenje je napokon uspostavljeno. Istočnoeuropski aktivisti uvidjeli su da bi i oni, po uzoru na zapadne prijatelje, mogli na svoje vlade raditi pritisak radi smanjenja napetosti i stvaranja pretpostavki za trajni mir. „Do kraja desetljeća mnogi u Istočnoj Europi počeli su isticati da detant i razoružanje mogu pružiti kontekst za otvaranje Istočne Europe dok su mnogi u zapadnom mirovnom pogledu došli do stajališta da bi najbolji način za okončanje utrke u naoružanju bila demokracija u Istočnoj Europi.“ (Kaldor 2019)

Autorica se ne slaže s onima koji tvrde da promjene u Istočnoj Europi nisu bile posljedica nekih novih ideja niti su te promjene lansirale nove ideje. Ključna novost u načinu razmišljanja bez koje promjene 1989. godine ne bi bile moguće je shvaćanje da se o građanskom društvu i ljudskim pravima može govoriti i na transnacionalnoj razini, a ne samo kao o pitanjima unutrašnje politike određene zemlje. „Oživljavanje termina na transnacionalnoj osnovi, razumijevanje da međunarodni mir ne može biti odvojen od vladavine zakona i poštivanja građanskih prava na domaćem planu i ideja o Europi kao projektu mira i ljudskih prava – sve je to proizašlo iz tog dijaloga.“ (Kaldor 2019) Na tim je idejama zasnovana Europska unija, a one su ujedno potaknule razvoj koncepcije etičke vanjske politike zasnovane na ljudskoj sigurnosti, na sigurnosti svakog građanina, a ne samo na državnoj sigurnosti. Tadašnje mirovne inicijative – kako one nevladine sa Zapada, tako i Gorbačovljeva s Istoka – pretpostavljale su istodobno ukidanje NATO saveza i Varšavskog pakta. Ulogu jamca sigurnosti trebao je preuzeti OESS. Ne bez gorčine, autorica je konstatala da se umjesto toga dogodilo proširenje NATO saveza na istok i ponovno oživljavanje hladnoratovskih rivaliteta. „Štoviše, nade za demokraciju su uvelike oslabljene valom tržišnog fundamentalizma koji je zapljusnuo obje polovine Europe. Ipak, naslijeđe još postoji u multilateralnim institucijama, posebno u Europskoj uniji, i očuvanje tog naslijeđa važan je razlog da se ostane u EU.“ (Kaldor 2019)

Još o neuspjesima i krizi liberalizma

Da li su se Sjedinjene Države kao jedina preostala supersila i njihovi saveznici uljuljali u iluziji da će se sustav kapitalističke ekonomije i liberalne demokracije održavati po automatizmu koji isključuje potrebu političke rasprave o kriterijima ravnopravnosti, o legitimnosti različitih ekonomskih koncepcija, o osjećaju isključenosti, o pravdi i istini? Jesu li pali u intelektualnu komu *politike neizbježnosti*, kako Timothy Snyder (2017) naziva naivno uvjerenje da se povijest odvija samo u jednom smjeru, od diktature prema demokraciji? Ili se radi o tome da liberalni hegemon ipak nije bio toliko moćan da svakom dijelu svijeta, nakon eliminacije globalnog oponenta, nametne svoju volju?

Opravdanost postavljanja tih pitanja potvrđuje sadašnje stanje stvari u Istočnoj Europi za koju se ne bi moglo reći da predstavlja primjer uspješno provedene tranzicije od jednostranačja prema liberalnoj demokraciji. Tako Timothy Garton Ash ocjenjuje da se Mađarska, koja je danas punopravna članica EU, zapravo više ne može smatrati liberalnom demokracijom. Pokušavajući odgovoriti na pitanje o tome što je, zapravo, danas na djelu u Poljskoj, prvoj zemlji realnog socijalizma u kojoj su 1989. godine provedeni izbori na kojima su pobijedili nekomunisti, Wawrzyniec Smoczyński dolazi do zaključka da "ono što određuje politiku Kaczynskog nije populizam, konzervatizam ili autoritarizam - komunitarianizam je ono što navodi Poljake da glasaju za njegovu stranku." (Smoczyński u Taunsendfreund 2019 37) Pokazalo se da Poljaci nisu iskreno prigrlili liberalnu demokraciju i da se tek danas, trideset godina poslije oslobođenja, suočavaju s problemom uspostave političke zajednice koja će obuhvaćati i demokraciju i ostala dostignuća tranzicije. I jedan bivši disident, koji je bio svjestan ispraznosti govora komunističke nomenklature o jednakosti i bratstvu u uvjetima potpune političke obespravljenosti većine, kao jedan od glavnih problema istočnoeuropskih društava detektira „zajedništvo koje je još uvijek žalosno odsutno“ (Tamás 2019).

A kad se u BiH 2014. godine pojavio masovni demokratski prosvjed protiv korupcije i zloupotreba vlasti u kojem su sudjelovali pripadnici svih etničkih skupina, etnonacionalističkim antiliberalnim elitama koje onemogućuju demokratsku tranziciju te zemlje zdušno su odlučili pomoći baš predstavnici država i međunarodnih organizacija kojima bi uspostava inkluzivnog demokratskog društva trebala biti glavna briga. Kao što je Zapad podržao pobunu obespravljenih građana država Istočne Europe 1989. godine, tako je odbio podržati prosvjed obespravljenih građana BiH 2014. godine. Prosvjednici u BiH tražili su socijalnu pravdu koja im je oduzeta u ime slobode od stega bivšeg sustava. „Trebalo je malo vremena za zajednički napor uspostavljenih političkih elita, međunarodnih organizacija, zapadnih veleposlanstava i EU da taj demokratski eksperiment privedu kraju s obećanjem 'reformske agende' čiji je cilj rješavanje

problema društvene nepravde. Ipak, reformska agenda nije ništa reformirala. Zapravo, ona je 'liječila' neoliberalne bolesti uvođenjem još više neoliberalnih politika kao što je daljnje smanjivanje radničkih prava uz istodobno povećanje povlastica i poreznih olakšica za strane investitore.“ (Štiks 2019)

Začuđuje koliko toga su autori, pišući u povodu obilježavanja desete obljetnice pada Berlinskog zida u ovdje prikazanom zborniku, naslutili kao mogući otklon od velikih očekivanja 1989. godine. Premda nisu bili pesimisti i premda im je, očito, mnogo toga čemu danas svjedočimo bilo sasvim nezamislivo, oni su ipak izrekli nekoliko ozbiljnih upozorenja. Tko ih je trebao čuti i što je trebalo napraviti pa da današnja Europa ne bude toliko razjedinjena, neuvjerljiva, nesigurna u sebe i neodlučna u pogledu koraka nužnih za uspostavu nadzora nad vlastitom budućnošću?

Agnes Heller se možda pokazala kao najmanje pesimistična kad je izrazila nadu da će istočnoeuropske zemlje uskoro postati prave demokracije i da ih se više neće nazivati novim demokracijama. Ironijom sudbine, neke zapadnoeuropske zemlje danas, trideset godina poslije 1989., kao da se trude postati što sličnije zemljama Zapadnog Balkana ili Istočne Europe koje su se u međuvremenu uspostavile kao neliberalne demokracije. Današnja Španjolska kao da nastoji obnoviti scenarije nasilnog raspada bivše Jugoslavije. Populističke vlasti u Poljskoj i Mađarskoj inspirativan su primjer desnim populistima u Francuskoj, Italiji i Njemačkoj.

Aktualni prijedlozi o Europi dviju brzina govore da su istočnoeuropske demokracije u očima predstavnika starih demokracija i dalje nove ili nedorasle i da način funkcioniranja tih država ne može biti podveden pod pojam liberalne demokracije. Osim tih razlika između starih i novih europskih demokracija, europski su kontinent izbrazdale i duboke podjele nakon izbijanja globalne financijske krize. Grčka, Italija, Španjolska i Portugal podvrgnute su drastičnim mjerama proračunske štednje koje su im, u interesu sjevernih članica, nametale središnje europske financijske institucije. Neka vrsta mentalne željezne zavjese tada je podijelila EU. Da ne bi sve ostalo na metaforama, potrudila se Mađarska koja je 2015. godine postavila bodljikavu žicu na granicama prema Srbiji i Hrvatskoj, a ubrzo ju je u tome slijedila i Slovenija. Ne samo da su se pojavile ograde i zavjese kakvih se Rupnik pribojavao pišući u povodu obilježavanja desete obljetnice 1989., nego su doslovno fizički izgrađene i takve ograde kakve su deset godina nakon pada Berlinskoga zida bile nezamislive.

Strepnja koja je obuzela lidere vodećih stranaka u Europskom parlamentu pred izbore 2019. godine da bi desne euroskeptične i nacionalističke snage mogle nadvladati pokazuje do koje su mjere Isakove riječi, napisane 1999. godine, bile doista proročanske. On je tada ukazao na opasnosti za europsku

demokraciju koje proizlaze iz pojave desnih populističkih stranka koje zastupaju antiliberalne vizije homogenih etničkih zajednica.

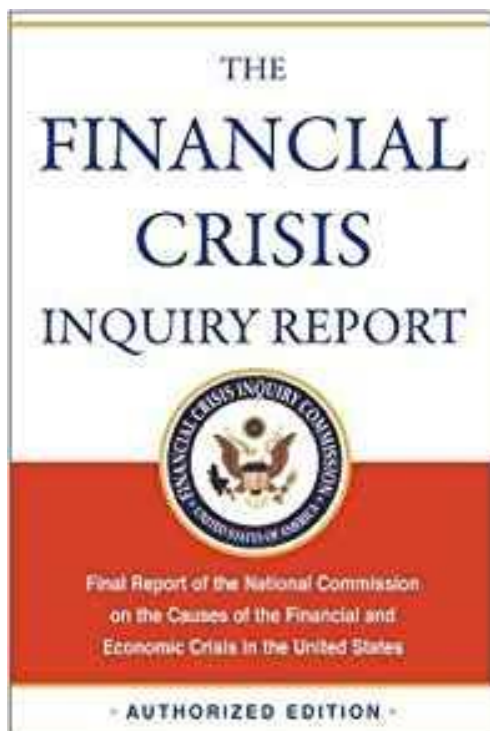
Sve na što je Antohi upozoravao kao na moguće prepreke uspješnoj ekonomskoj, političkoj, društvenoj i kulturnoj integraciji Europe danas se potvrđuje. Istočnoeuropske zemlje su u međuvremenu postale članice EU, ali problemi koje su baštinile nisu nestali. Sad se EU s tim problemima suočava na unutarnjem planu što osobito drastično potvrđuju slučajevi Poljske i Mađarske. No i tada neočekivani problemi s integracijom DDR-a i Savezne Republike Njemačke, koji su danas aktualni, kao i bujanje desnog populizma u starim članicama EU pokazuju koliko je bila opravdana zabrinutost u vezi s mogućnošću da se Europa potpuno integrira samo na osnovama očekivanja da će Zapad pobjedom nad onim dijelom Europe koji je bio odijeljen željeznom zavjesom biti neupitni uzor koji će istočnjaci bespogovorno slijediti. Problemi koji su na Zapadu bili riješeni tijekom Hladnoga rata na Istoku su se padom Berlinskoga zida rasplamsali i prenijeli se na dotad stabilni Zapad.

Arapsko proljeće, taj posljednji pokušaj organiziranog širenja liberalne demokracije izvan granica zapadnog civilizacijskoga kruga, donio je više negativnih nego pozitivnih posljedica.

Tim neuspjesima u Istočnoj Europi i na Zapadnom Balkanu treba dodati i neuspjehe na Bliskom Istoku. Oni su samo upotpunili dojam o tome da jedina preostala supersila ne zna točno što želi postići ni kako to izvesti. Ničim izazvani rat protiv Iraka toj zemlji nije donio demokraciju, blagostanje i mir, ali je do kraja kompromitirao obećanja Zapada, osobito Amerike, o win-win situaciji kao nužnoj posljedici provedbe misije liberalizacije, neovisno o tome ostvaruje li se ta misija uz primjenu *soft* ili *hard power*. U Egiptu se, nakon nasilnog svrgavanja demokratski izabranog islamističkog predsjednika Mursija, stabilizirala vojna diktatura, nakon ubojstva Gadafija u Libiji je nastao kaos koji i danas traje, a ostanak Asada na vlasti u Siriji ne može se ocijeniti drukčije nego kao poraz Amerike i pobjeda Rusije u tom zamjenskom ratu. S obzirom na sve to, može se zaključiti da je Arapsko proljeće, taj posljednji pokušaj organiziranog širenja liberalne demokracije izvan granica zapadnog civilizacijskoga kruga, donio više negativnih nego pozitivnih posljedica.

Dvije od tri krize suvremenog liberalizma, o kojima na portalu **Ideje** piše Karlo Jurak (2019), mogu se smatrati rezultatom povratnog djelovanja tih neuspjeha na zapadni svijet. Rat protiv terorizma, objavljen nakon napada al-Qaide na SAD, iskorišten je kao opravdanje za bitno ograničavanje ljudskih prava i za neograničen državni nadzor cjelokupne komunikacije u cyber prostoru, na što je upozorio Edward Snowden. Neke članice Europske unije, suočene s navalom emigranata iz zemalja u kojima nije uspjelo

nametanje demokracije izvana ili ondje uspješno primijenjeni ekonomski liberalizam nije bio popraćen poštivanjem ljudskih prava i sloboda, spremno su se odrekle načela slobode kretanja ljudi unutar EU uspostavivši nadzor državnih granica, a šengenski prostor osigurale su postavljanjem bodljikave žice. Berlinski zid bio je dugačak 155 kilometara, a 2019. godinu Europa je dočekala s više od tisuću kilometara novoizgrađenih zidanih i žičanih ograda na granicama. (Gow 2019) To je poprilično razočaravajuća bilanca tridesetogodišnje navodno liberalne vladavine koja podrazumijeva i promiče slobodu kretanja kapitala, roba i ljudi.

Financijsku krizu 2008. godine – koju Jurak također detektira - možemo smatrati simptomom glavne autoimune bolesti neoliberalnog sustava vlasti. Deregulacija financijskih tržišta omogućila je bankarima da uspostave piramidalne strukture, neku vrstu globalnog lanca svetog Antuna, koje su vrhu piramide – njima samima – donosile enormne prihode u obliku isplate premija na očekivanu dobit od nekontroliranih kreditnih plasmana. Kad se baza piramide više nije mogla širiti, ona se urušila. Neovisno o tome oni na vrhu su zaradili, a što je nečiji položaj bio niži, to su veći bili njegovi gubici. Najprije su stradali oni koji su posljednji u nizu dizali kredite za kupnju pretjerano skupih nekretnina očekujući da će njihove cijene i dalje rasti. Kako na prezasićenom tržištu više nije bilo moguće povoljno prodavati preplaćene nekretnine, suočili su se s nemogućnošću otplate dospjelih rata. Rezultat je bio porazan jer je „više od 26 milijuna Amerikanaca ostalo bez posla, ne mogu pronaći stalan posao ili su odustali od potrage za poslom. Oko četiri milijuna obitelji izgubile su svoje domove zbog neplaćanja i drugih četiri i pol milijuna su ušle u proces ovrhe ili su u ozbiljnom zaostatku s plaćanjem svojih hipoteka“. (Financial

Crisis 2011:xv) Posljedice sloma financijskih tržišta u Americi su, dakle, bile usporedive s posljedicama rata. No, oni koji su sustav osmislili i provodili ga u praksi, nisu bili izloženi sankcijama. Njima su njihove premije ostale netaknute, a institucije čiji su opstanak svojim politikama doveli u pitanje spašene su opsežnim *bail out-om*, intervencijom iz državnog proračuna. Činjenica da vlade i direktori financijskih korporacija nisu uvažavali upozorenja nezavisnih stručnjaka o mogućim posljedicama svojih politika kao i činjenica da su trošak sanacije banaka platili porezni obveznici, a ne oni koji su stekli milijarde osmišljavajući i provodeći te politike, vjerojatno treba uzeti u obzir pri objašnjavanju sve raširenije pojave populizma u zemljama liberalne demokracije, ponajprije u Americi i Europskoj uniji.

Nemogućnost liberalnog hegemonu da cijeli svijet uredi po svom uzoru, olako odustajanje od navodno neupitnih vrijednosti na kojima je zasnovan liberalni poredak kao i financijska kriza mogu poslužiti kao objašnjenje erozije povjerenja u liberalnu ideju kao jedino ispravnu vodilju u uređenju političkih odnosa. No, time nije jasno odgovoreno na pitanje kakav je bio karakter promjena koje simbolizira pad Berlinskoga zida.

Karlo Jurak objašnjava da je „padom Berlinskog zida omogućen izravan obračun s tekovinama Francuske revolucije (sâm pad Berlinskog zida bio je obračun s tekovinama Oktobarske revolucije), pa je trijumfiranje liberalizma te 1989./90. bilo naivno“ (Jurak 2019). Budući da su komunistički režimi proveli niz modernizacijskih mjera – od ubrzane industrijalizacije, masovnog obrazovanja, sekularizacije i kozmopolitizma do zakonske ravnopravnosti spolova – njihovi protivnici su nakon 1989. godine zajedno s komunizmom odbacili i sastavnice prijašnjih politika koje nisu bile dio isključivo komunističke baštine. Kako su u liberalnim demokracijama, pod utjecajem socijaldemokratskih politika, ostvareni i neki zahtjevi istaknuti 1848. godine u *Komunističkom manifestu*, obračun s komunističkom prošlošću u Istočnoj Europi pretvorio se u radikalno desnu populističku kritiku liberalizma.

Podsjećam da je i Karol Soltan, pišući u povodu desete obljetnice otvaranja Belrinskoga zida, problematizirao pitanje karaktera tada izvedene promjene. On je zaključio da nije bila riječ o revoluciji. Bitno obilježje tih zbivanja, koja je on nazvao preporodom, bilo je odsustvo spremnosti da se u ime vlastite predodžbe o boljem i pravednijem društvu žrtvuju životi drugih ljudi. No, proteklih dvadesetak godina nakon objavljivanja Soltanovog članka pokazalo se da Zapad uglavnom nije funkcionirao na načelima tako shvaćenog preporoda. Politika Zapada u tom razdoblju, ponajprije SAD-a, temeljila se na prevelikoj spremnosti za žrtvovanje tuđih života. Masovna upotreba dronova za likvidacije osoba proglašanih teroristima prečesto je praćena brojnim kolateralnim žrtvama na pogrebima i svadbama u islamskom svijetu. S obzirom da se te metode uporno primjenjuju i nakon što je nedvojbeno potvrđeno

ubijanje tisuća nedužnih osoba prilikom poduzimanja takvih akcija, jasno je da se ne radi o kolateralnim nego o unaprijed predviđenim i namjerno ubijenim žrtvama.

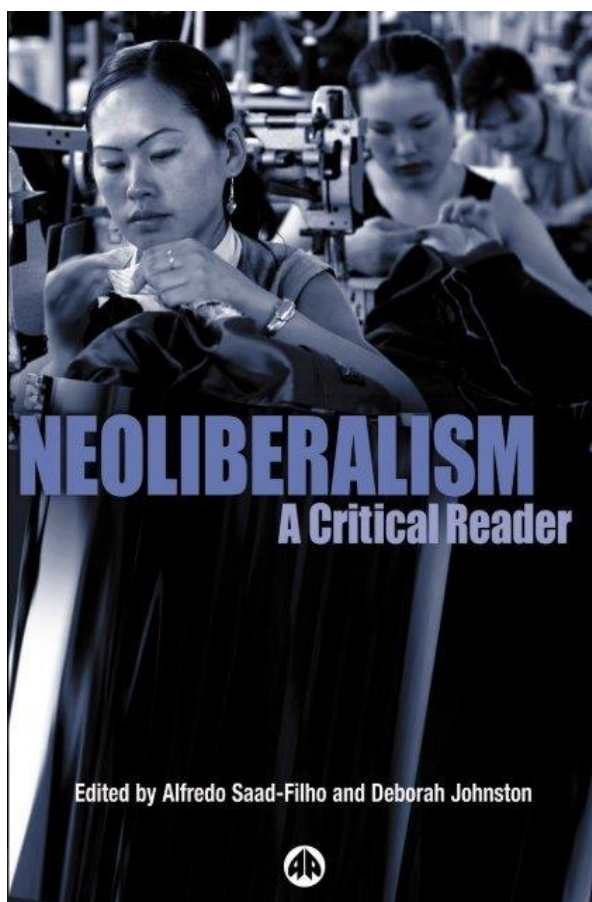
Soltan vjerojatno nije pretpostavio da će mnogi na Zapadu upravo institucije liberalne demokracije ubrzo nakon izvedbe onoga što je on smatrao renesansnim preporodom početi percipirati kao simbole destruktivne politike neosjetljive za potrebe i prava građana. Pripadnici samozadovoljnih političkih elita su - u nastojanju da istodobno budu konzervativni, liberalni i socijalistički - prestali biti bilo što od toga. Građani ih sve češće percipiraju kao otuđenu elitu koja brine samo o svojim interesima i na svaki način brani status quo. Odustajanje političara od ozbiljnog shvaćanja ideologija pretvorilo je politiku u medijski cirkus i pozornicu za populističke lidere. Zanemarujući potrebe građana za smislenim političkim porukama koje se referiraju na njihove probleme i očekivanja pripadnici ideološki sinkretičke političke elite pružili su dobre povode za antielitističke prosvjedne politike. Kako su zbivanja 1989. najčešće legitimirana kao pobjeda liberalizma nad komunizmom i kako su prva dva desetljeća nakon pada Berlinskoga zida bila obilježena neoliberalnom globalizacijom, aktualne populističke kritike usmjerene su protiv liberalizma.

Redukcijom liberalizma na neoliberalizam ljevica zanemaruje zajednička ishodišta liberalne i socijalističke tradicije u povjerenju u razum, ali i u vrijednosti iskazane revolucionarnom parolom o slobodi, bratstvu i jednakosti. A prepoznavanje tih zajedničkih ideoloških osnova moglo bi biti pokretač političke suradnje socijalno osviještenih liberala i ljevičara

Ljevičarska kritika najčešće cijeli liberalizam poistovjećuje samo s njegovom neoliberalnom inačicom. U takvoj optici cjelokupni liberalizam je neopravdano definiran kao reakcionarna doktrina lišena etičke dimenzije, koja isključuje bilo kakvu ulogu države u alokaciji resursa, bilo kakvu obvezu da ublažava posljedice djelovanja nevidljive ruke tržišta na građane koji ni iz daleka nemaju svi usporedive startne pozicije u tržišnom natjecanju. Takvom redukcijom liberalizma na neoliberalizam ljevica zanemaruje zajednička ishodišta liberalne i socijalističke tradicije u povjerenju u razum kao sredstvo znanstvenog i društvenog napretka, ali i u vrijednosti iskazane revolucionarnom parolom o slobodi, bratstvu i jednakosti za sve pripadnike ljudskoga roda. A prepoznavanje tih zajedničkih ideoloških osnova moglo bi biti pokretač političke suradnje socijalno osviještenih liberala i ljevičara usmjerene na očuvanje vrijednosti slobode, ravnopravnosti, pravednosti i ljudskih prava, koje su ugrožene širenjem desnog populizma.

Desnica pak liberalizam tumači tako da je istoznačan s komunizmom, s relativizacijom institucije braka i rodni uloga, s neuvažavanjem tradicija koje oblikuju identitete, s nekritičkim kozmopolitizmom,

neodgovornošću i razvratom. Suvremena populistička desnica u Americi i Europi polazi od ksenofobne zamisli o tome da se načela slobode, bratstva i jednakosti mogu primijeniti samo na pripadnike raso, etnički ili vjerski definirane narodne zajednice. Tea Party u Americi s predsjednikom Trumpom kao svojim najistaknutijim glasnogovornikom, poljski PiS i mađarski Fidesz, Front National u Francuskoj, Lega u Italiji i AfD u Njemačkoj primjeri su koji to potvrđuju. Desničarski populizam, tvrdeći da se obračunava s komunizmom, zapravo teži potiranju izvornih liberalnih uvjerenja o načelnoj moralnoj ravnopravnosti svih ljudi neovisno o porijeklu i, u europskoj varijanti, odbacivanju tekovina Francuske revolucije. Ideologijom opravdanu i javno deklariranu diskriminaciju temeljem klasnog porijekla, kakvu su provodili komunistički sustavi, desni bi populistu zamijenili klasifikacijom temeljem etnosa, rase i vjere. Kao što klasna diskriminacija u komunističkim državama nije isključivala diskriminaciju temeljem etnosa, rase i vjere, tako ni razvrstavanje temeljem etnosa, rase i vjere, za što se zauzimaju desni populistu, ne isključuje diskriminaciju temeljem klase, odnosno imovinskog statusa.

Tvrdeći da promiču liberalnu demokraciju i slobodno tržište američke i europske političke elite su se, zahvaljujući ideologijskom sinkretizmu kojemu su pribjgle u uvjetima unipolarne distribucije moći u sustavu međunarodnih odnosa i nepostojanja globalno relevantne alternative, pretvorile u čuvaru statusa quo uvelike utječući na to da se u okviru deklarativno najinkluzivnijeg političkog sustava sve veći

broj građana osjeća isključenima. Stvoren je *neoliberalni politički konsenzus*, a „neoliberalna kontrarevolucija je zapravo bila tako uspješna u preoblikovanju naših društava da ona više ne treba opravdavati svoje pojmovne zahtjeve ili otvoreno braniti svoje politike. Neoliberalne pretpostavke, kao što je neizbježnost strukturalne nezaposlenosti, monetaristička ekonomija i potreba za fleksibilnosti rada, koje su se činile politički neukusnima prije dvadeset godina, postale su današnji politički zdravi razum“. (Colás, u Saad-Filho, Johnston (ed) 2005:78) Odluke vlasti često su obrazložene argumentima stručnjaka i iskazane jezikom birokracije bez jasne veze s onim što je problem za građane. Ponašajući se kao da su političke odluke zapravo znanstvene istine koje ne mogu biti drukčije nego što jesu, tvrdili su da za njihove politike nema alternative, isključivali su političku raspravu o pitanjima koja građani smatraju bitnima i o kojima žele odlučivati. To je u očima velikog dijela birača kompromitiralo političare koji se pozivaju na liberalnu demokraciju i liberalizam gotovo u istoj mjeri u kojoj su komunistički režimi bili kompromitirani u očima svojih podanika. Pogrešno razumijevanje politike i njezina posvemašnja birokratizacija kakvu vidimo u EU kod mnogih su birača proizveli odbojnost prema politici kao takvoj i prema institucijama putem kojih se ona artikulira i provodi. Politika kao područje artikuliranja interesa građana uvelike je prepuštena populističkim demagozima od kojih mnogi, osobito oni desno orijentirani, svjesno rade na razgradnji institucija liberalne demokracije umjesto na njihovom oživljavanju i jačanju. Pritom je sve izglednije da će se navodna renesansa, o kojoj je 1999. godine pisao Soltan, uskoro pretvoriti u mračni srednji vijek ako se ne aktiviraju sekularističke, demokratske, liberalne, pacifističke, kozmopolitske i humanističke energije i političke snage i organizirano se ne suprotstave restauraciji nedemokratskih oblika vladanja u srcu slobodnog, demokratskog svijeta.

Hladni rat, postojanje globalnog ideološkog i vojnog suparnika, uvjetovao je spremnost Amerike da u Europi tolerira stvaranje države blagostanja, politike koja je kombinirala slobodno tržište s državnom intervencijom radi postizanja pune zaposlenosti i alokacije resursa u korist onih s nižim prihodima. Taj *ukorijenjeni liberalizam* bio je kompromisni oblik organizacije ekonomskih odnosa između Amerike i njezinih saveznika na koji je Amerika pristala kao na privremeno rješenje. Kad su to unutrašnje političke i gospodarske prilike u Americi zahtijevale, a osobito nakon što je nestalo sovjetske prijetnje, ukorijenjeni liberalizam kejnezijanskog tipa zamijenjen je neoliberalizmom Washingtonskog konsenzusa. Preporod 1989. iskorišten je za razmah neoliberalne kontrarevolucije kojoj su glavne mete država blagostanja i kompromis između rada i kapitala sadržan u ukorijenjenom liberalizmu. Nepravde tako očite u načinu saniranja posljedica financijske krize 2008. godine, iz koje su najbogatiji izašli još bogatiji dok je mnogim pripadnicima srednjega sloja bila ugrožena dotad postignuta i naizgled zajamčena razina blagostanja, kao i sve veći broj onih koji se osjećaju isključenima i zanemarenima glavni su motivi za nastanak aktualne krize povjerenja u liberalizam i liberalnu demokraciju. Relativiziranje uloge države u

kontekstu intenzivne globalizacije u konačnici se iskazalo kao vrlo primjetan angažman države na pogodovanju najbogatijima uz sustavnu proizvodnju sve većeg broja pripadnika prekarijata u svim područjima rada i svim zanimanjima. Sve to potiče postavljane pitanja o daljnjoj održivosti neoliberalnog političkog konsenzusa postignutog između pripadnika zapadnih političkih elita deklarativno različitih ideoloških opredjeljenja. Da bi bile demokratske, vlade ne mogu biti samo dispečeri neoliberalnih politika koje, kako govore predstavnici neliberalnog liberalizma, nemaju alternativu.

Da je potrebno potražiti alternative i da alternativa može biti aktivna uloga vlade u pronalaženju načina za unapređenje blagostanja građana i mimo neoliberalnih dogmi, vjeruje i Daniel Stedman Jones. Napravivši rezime tri desetljeća vladavine neoliberalizma on je konstatirao da je riječ o preraspodjeli bogatstva od siromašnih prema bogatima i da „neoliberalne politike teže utjecati na najranjivije pripadnike društva na najsurovije načine“. (Jones 2012. 338) Stoga je nužno napraviti zaokret prema politikama zasnovanim na zdravom razumu i elementarnom osjećaju pravедnosti. On od političkih ideja očekuje „da unaprijede živote ljudi i, prema tome, moraju se mijenjati i dopunjavati u skladu s dokazima“. (344) Neoliberalizam se prema stvarnom životu i, osobito, prema posljedicama primjene svojih zamisli u nerazvijenim državama, ali i u državama razvijenog kapitalizma, odnosi na način karakterističan za stanovite oblike religijskog fanatizma. „Vjera, čak i jedna sekularna vjera u slobodu pojedinca kakva se izražava putem slobodnog tržišta, nikad ne bi smjela nametati primjenu nefleksibilnosti modela nepropusnog za stvarne društvene i gospodarske probleme. Mora se vratiti politika zasnovana na razumu. Zemaljska stvarnost pojedinačnih reformi i regulacije za zadovoljavanje hitnih ljudskih potreba ovise o tome.“ (344-345) Problem on vidi u tome što se ni nakon svjetske financijske krize 2008. godine nije pojavila neka nova ideja, nova koncepcija koja bi – kao što je to Keynes učinio u jeku velike krize tridesetih godina 20. stoljeća – pružila novu paradigmu za sagledavanje odnosa tržišta i demokracije, kapitala i rada, države i pojedinca i koja bi omogućila preraspodjelu društvenih uloga i uspostavu novih odnosa. Neoliberalizam je kao već oblikovana ideologija sedamdesetih godina dočekao krizu države blagostanja i spremno ponudio alternativni diskurs za artikulaciju ekonomskih politika.

Trideset godine nakon pada Berlinskoga zida uvjerljive alternative sustavu koji je zapao u krizu očito nema. No, nekima od onih koji su bili ponukani da u okviru obilježavanja obljetnice tog događaja objave svoja razmišljanja jasno je barem zašto se u Europi bilježi porast etnonacionalizma. Ta pojava najizrazitija je u područjima iz kojih se mnogo ljudi iselilo u potrazi za boljim životom. Imigranata ondje gotovo da i nema. Stoga porast etnonacionalizma ne treba objašnjavati samo kao posljedicu migrantske prijetnje Europi. Problem je u nepostojanju jasne političke alternative. Proces demokratizacije političkog

života i liberalizacije ekonomije uglavnom se odvijao kao pokušaj imitacije, a ne kao stvarna transformacija. „Rast etnonacionalizma u Europi pokazuje da demokracija, da bi funkcionirala, zahtijeva mogućnost izbora između jasnih političkih alternativa. Kad su one svedene na dvije inačice istog neoliberalnog konsenzusa bez uvjerljivih alternativnih ideja i politika, nacionalizam i strah od etnički drugih popunjava prazninu“, tvrdi Anna Triandafyllidou (2019).

Neofašistička AfD agitira pod sloganom *Završimo preokret* i na području bivše DDR ima značajnu podršku. Pritom oni promiču ksenofobiju, rasizam, nesnošljivost i mržnju kao vrijednosti u ime kojih je izveden preporod 1989. Većina njihovih glasova dolazi od ljudi srednje životne dobi, 30 do 45 godina starosti, dakle od onih koji su odrastali s demokracijom. Oni su svoje pravo na slobodu shvatili kao obvezu nametanja neslobode drugima. Kao osoba koja je odrasla u okruženju gnjevnih desničara u Istočnoj Njemačkoj Meik Fielitz poručuje: „Obrada tih iskustava treba javnu pozornost i zahtijeva solidarnost i zaštitu. Prijetnja je stvarna. A stranke poput AfD-a nude rasističke resentimane iskorištavajući die Wende za političku učinkovitost. Trideset godina nakon pada zida došlo je vrijeme da se naslijeđu mirne revolucije da antifašistički zaokret. Kao i svaka revolucija, to može doći samo odozdo.“ (Fielitz 2019) Vakuum izazvan raspadom starog sustava i nepotpuno uvođenje novih pravila i institucija mnoge su ostavili s osjećajem da nema solidarnosti i sigurnosti. Od samoga početka, tvrdi Fielitz, liberalizam nije bio na popisu opcija kojima su se priklanjali mnogi, osobito mlađi ljudi na području bivše DDR. Fielitzova je poruka da kao najvidljivija alternativa zbačenom komunizmu u bivšem DDR-u nije bio uspostavljen liberalizam, nego fašizam i da je došlo vrijeme da se preporodu iz 1989. da antifašistički smjer.

Premda nije lagana, zadaća oživljavanja demokracije davanjem legitimiteta i onim temama za koje u dominantnom političkom diskursu nema pravih riječi kojima bi mogle biti opisane ipak ne bi trebala biti nemoguća. No, njezino ostvarivanje moglo bi biti znatno otežano sve većim napetostima u međunarodnim odnosima. Rusija i Kina su danas gotovo jednoznačno percipirane ne samo kao suparnice, nego kao neprijateljice Zapada i liberalne demokracije. Takvo je skriveno ili neskriveno polazište i članaka objavljenih u publikaciji *Reassessing 1989: Lessons for the Future of Democracy*. Premda izvorno uspostavljen radi odvratanja Sovjetskog Saveza od namjere da pokuša vojno pokoriti Zapadnu Europu, NATO je danas – tridesetak godina nakon što su Varšavski pakt i SSSR prestali postojati – Kinu i Rusiju proglasio prijetnjama zbog kojih zemlje članice moraju ubrzano povećavati izdatke za obranu. Da li je doista riječ o stvarnoj opasnosti od koje se treba obraniti ili je – kao što se to desetljećima činilo u Americi – riječ o pretjerivanju sračunatom na to da se zadovolje financijski apetiti vojnoindustrijskog kompleksa i da se opravda postojanje te hladnoratovske organizacije i u 21. stoljeću?

Čini se da su rivaliteti velikih sila u današnjem svijetu takvi da bi bilo nerazumno zanemariti brojne sigurnosne rizike i izazove. Čak i ako bismo uspjeli odgovoriti na pitanje o tome u čemu je Zapad pogriješio 1989. i 1990. godine, to ne bi bilo presudno za definiranje današnjih i budućih ekonomskih i sigurnosnih politika. Te politike moraju u većoj mjeri polaziti od sadašnjih odnosa snaga i od procjena mogućeg razvoja u budućnosti negoli od prekopavanja po prošlosti. No, da se greške usporedive s onima učinjenima u prošlosti ne bi dogodile ubuduće, možda bi ipak bilo uputno samima sebi razjasniti što je bilo pogrešno.

Što se tiče odnosa prema Gorbačovu, možda je ključna pogreška bila u tome što zapadni lideri nisu u ozbiljno razmatranje uzeli Gorbačovljevu zamisao o jednoj, neblokovskoj organizaciji za sigurnost u ujedinjenoj Europi. Povlađivali su mu i pljeskali kad je govorio o zajedničkom europskom domu od Atlantika do Urala, ali nisu ni pomišljali da išta poduzmu u vezi s tim. Da je Zapad pokazao stvarnu volju da o tome uopće ozbiljno raspravlja, možda bi to smanjilo utjecaj Gorbačovljevih protivnika unutar SSSR-a i osnažilo njegovu poziciju. Umjesto toga, predsjednik Bush i kancelar Kohl složili su se oko toga da se Sovjetima plati novčana kompenzacija za povlačenje vojske s teritorija DDR-a, a o svemu ostalome odlučivat će se bez njih. Bush je Kohlu rekao da Njemačka ima dovoljno dubok džep iz kojeg može isplatiti tu kompenzaciju. „Taj izričaj bio je elegantniji nego riječi koje je kasnije upotrijebio Robert Gates, zamjenik savjetnika za nacionalnu sigurnost 1990. godine, koji je ovako sumirao proizašlu strategiju Bonna i Washingtona: ona je bila ‘podmititi Sovjete da odu.’“ (Sarotte 2014 247-248) Sovjetski Savez ubrzo se raspao, a Rusija kao njegova najveća slijednica bila je na koljenima. Jedino što joj je Zapad bio spreman ponuditi bili su neoliberalni recepti za radikalnu deregulaciju ekonomije što je rezultiralo dezintegracijom društva, masovnim osiromašivanjem nekoliko desetaka milijuna ljudi i stvaranjem kaste oligarha, skupine ljudi koji su se enormno obogatili zahvaljujući bliskosti s osobama na vlasti, ponajprije s predsjednikom Jeljcinom. Zapad je podržao Jeljcina i kad je on naredio da tenkovi pucaju po parlamentu nakon što su demokratski izabrani zastupnici odlučili povući svoju odluku kojom su predsjednika ovlastili da umjesto parlamenta donosi zakone. Na koncu, Zapad je zatvorio oba oka pred činjenicom da su predsjednički izbori 1996. godine, na kojima je pobijedio Jeljcin, bili lažirani. Kad je mogao pozitivno utjecati na rusku politiku, Zapad je to propustio učiniti. Ako se tome doda činjenica da su, unatoč usmeno danim obećanjima da se NATO neće širiti na istok, sve bivše sovjetske kolonije u Istočnoj Europi ubrzo ušle u tu organizaciju i ako se prisjetimo da su SAD u vrijeme administracije predsjednika Busha mlađeg odlučile izgraditi proturaketni štit oko Rusije, teško je oteti se dojmu da je Zapad učinio puno više toga da Rusiju udalji od sebe negoli da je ozbiljno pokušao integrirati u demokratski svijet.

S Kinom je, naravno, drukčija priča. Instrumenata za izravniju intervenciju na kineskom unutrašnjem planu nije bilo. No, Zapad je propustio da inzistiranjem na primjerima pozitivne prakse pokuša Kinezima pokazati kako se poštuju zakoni. Umjesto da se oslanjaju i na rad ljudi koje su kineske vlasti primorale na neku vrstu prisilnog rada, zapadne su kompanije mogle inzistirati na sklapanju fer ugovora o radu primjerenih ekonomskim prilikama u Kini i primjenjivati iste kriterije zaštite okoliša i zaštite na radu kakve primjenjuju u svojim matičnim državama. Umjesto toga, Zapad je prešutno pristao na takav deal s kineskim vlastima koji je kompanijama omogućio stvaranje ekstraprofita, a kineskoj državi enormnu akumulaciju kapitala. Danas Zapad nade polaže u demokratski bunt u Hong Kongu. Tamošnja se dramatična zbivanja vide kao najava da će se u Hong Kongu 2019. godine dogoditi ono što se u Istočnoj Europi dogodilo 1989. Mnogo toga upućuje na zaključak da analogija između odnosa SSSR-a i njegovih istočnoeuropskih susjeda 1989. godine s aktualnim odnosom između središnjih vlasti Kine i Hong Konga nije održiva. Kako objašnjava Rihard C. Bush (2019), poslovna elita Hong Konga nije željela dijeliti svoje bogatstvo sa stanovništvom, a središnja kineska vlast se u upravljanju Hong Kongom oslonila upravo na tu elitu očekujući da će time biti zajamčen daljnji prosperitet toga teritorija kao globalnog financijskog središta. Ukratko, Sovjeti su – dok su to mogli činiti – u Istočnoj Europi branili realni socijalizam, a Kinezi danas u Hong Kongu brane neoliberalni kapitalizam, dakle ono što su stvorili u tijesnoj suradnji sa Zapadom. Kao svojevrсна farsična potvrda strepnje da je pravi pobjednik 1989. godine zapravo bila komunistička Kina pojavljuje se činjenica da se Kina danas zauzima za globalnu slobodnu trgovinu i poštivanje pravila WTO-a dok su Sjedinjene Države, kao ključni igrač u stvaranju Bretton Woods institucija i donedavno neupitni hegemon globalnog liberalnog internacionalizma, danas zaokupljene demontažom svih multilateralnih aranžmana i organizacija, protekcionizmom, proizvoljnim uvođenjem carina i nametanjem sankcija radi eliminacije onih igrača na globalnom tržištu s kojima se američke kompanije po pravilima slobodnog tržišta više ne mogu ravnopravno nadmetati.

Hrvatska 1989.

Podsjećanje na zbivanja 1989. godine u kojima sam sudjelovao nema ambiciju da pruži ni potpunu sliku ni cjelovito objašnjenje uzroka i posljedica tih zbivanja. Naprosto, onima koji se bave proučavanjem bliže i daljnje povijesti i koji su zaokupljeni problemima suvremenoga svijeta može biti zanimljivo doznati neke činjenice koje dosad nisu bile javno poznate i upoznati se s mojim razmišljanjem o onome što se dogodilo prije trideset godina.

Na početku 1989. godine nisam ni pomišljao da ću se ikada baviti politikom. To što sam se 1973. godine, nakon upisa na Filozofski fakultet u Zagrebu, pridružio studentima koji su, pozivajući se na naslijeđe studentskoga bunta 1968. godine, pobunili protiv najavljenog ukidanja Saveza studenata kao tada jedine političke organizacije relativno nezavisne od Saveza komunista, bio je svojevrsni politički angažman. No, to nije bio stranački rad koji podrazumijeva uspostavu organizacije i rad na terenu. Na višednevnom skupu, održanom u najvećoj dvorani Filozofskog fakulteta, osjetio sam draž izravne demokracije, nevidljive sile mase koja te navodi da vičeš, zviždiš ili plješćeš iako bi se u drugim okolnostima, kad bi ozbiljnije razmislio, vjerojatno ponašao drukčije. Bio je tu i snažan osjećaj solidarnosti, povezanosti onih koji su uvjereni da su u pravu i da ih ugrožava neka nevidljiva i prijeteća moć depersonalizirane vlasti. Dakako, bilo je tu i sasvim jasno profiliranih osoba. Sjećam se da je tadašnji član Sveučilišnog komiteta SKH Tomislav Jantol, koji se u Domovinskom ratu profilirao kao branitelj i kao jednako vatreni predstavnik novog poretka, s govornice prijetio studentima da će pozvati policiju ako se odmah ne razidu.

I u ljeto 1978. godine susreo sam se s politikom. Bio sam tada pomoćnik glavnog urednika časopisa *Pitanja*. Redakcija je odlučila da će desetu godišnjicu studentskoga bunta u Europi i Jugoslaviji iz 1968. godine obilježiti objavljivanjem tematskoga bloka tekstova stranih i domaćih autora. Uvodni tekst napisao je Žarko Puhovski. Tadašnji sekretar CK SKH Milutin Baltić smatrao je Puhovskog odgovornim za to da je *Studentski list* objavio nekoliko tekstova o '68 koji se partijskom vodstvu nisu svidjeli pa je odlučio kazniti ga, odnosno zabraniti objavljivanje njegovog teksta u *Pitanjima*. Nakon dugotrajnog natezanja redakcija je odlučila objaviti taj tekst. No, redakcija je raspuštena, a planirani tematski broj nikada nije objavljen. Pod dojmom te intervencije s vrha, u svoj dnevnik dana 16.8.1978. godine zapisao sam: „Bude li politički vlak ove zemlje i dalje tako strmoglavo jurio u bezizlaz diktature vrhova, jedini oblik političkog suprotstavljanja bit će otvorena borba – da li samo verbalnim i logičkim argumentima. Stranke će biti mnogobrojne i ovo proročanstvo nipošto me ne određuje kao pripadnika bilo koje od njih. Isto tako niti kao jednostranog suca, nego kao čovjeka koji sluti da će krivicu teže biti pripisati izazvanima, koliko god ne bili u pravu, nego izazivaču.“

Godine 1979., nakon što smo Branko Matan i ja, uz podršku tadašnjeg urednika u Centru za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Slobodana Šnajdera, pokrenuli časopis *Gordogan*, opet sam osjetio kako je funkcionirala tadašnja politika. Jedna partijska frakcija, čiji najistaknutiji eksponent je bio Goran Babić, pokušala je na svaki način onemogućiti izdavanje tog časopisa optuživši mene i Matana da smo ustaše. U vrijeme kad sam ja već bio u vojsci, Matan se obratio Ivici Račanu, tadašnjem članu partijskog vodstva zaduženom za kulturu, čija je intervencija spasila časopis od zabrane.

Moje najupečatljivije političko iskustvo iz vremena Jugoslavije zasigurno je bilo sudjelovanje na velikom prosvjednom skupu u Ljubljani u proljeće 1988. godine. Ondje su, po nalogu vojnih vlasti, bila uhićena četvorica suradnika omladinskog časopisa *Mladina*. Zbog toga što su objavili kompromitirajuće materijale o JNA i o tadašnjem saveznom sekretaru za narodnu obranu Branku Mamuli i što je prilikom pretresa redakcijskih prostorija ondje pronađen povjerljivi vojni dokument, izvedeni su pred vojni sud i osuđeni na zatvorske kazne. Na skupu u Ljubljani bilo je više desetaka tisuća građana. Bio sam fasciniran činjenicom da unatoč velikoj masi i nedvojbenoj odlučnosti građana da se suprotstave nepravdi ondje nije bilo nikakvih naznaka da bi moglo doći do eskalacije nasilja. Tada sam prvi put izravno osjetio demokraciju na djelu.

Cijeli osmi mjesec te 1988. godine proveo sam u Zapadnom Berlinu. Stanovao sam u studentskom domu nedaleko Glinecke Brücke, poznatog mosta na kojem su Zapad i Istok tijekom Hladnoga rata razmjenjivali razotkrivene špijune. Istočnonjemački veslači u sportskim čamcima nisu ni pomišljali da se približe granici između dva Berlina na jezeru Wannsee jer su bili pod paskom uvijek budnih i teško naoružanih stražara granične službe DDR-a. Ništa nije ukazivalo da to da bi za godinu dana moglo doći do dramatičnih promjena. Procedura prilikom prelaska granice Istočnog Berlina na stanici podzemne željeznice Friedrichstrasse jednako je podsjećala na ulazak u nacistički logor kao i 1983. kad sam prvi put bio ondje. Na Alexanderplatzu su se 1988., kao i 1983., sastajali istočnoberlinski pankeri. Za razliku od zapadnoberlinskih, kojima su u Kreuzbergu na raspolaganju stajale mnoge second hand trgovine sa svim potrebnim pankerskim rekvizitima među kojima su crne kožne jakne ukrašene brojnim zakovicama i lancima bile najtraženija roba, ovi u Istočnom Berlinu su oblačili uglavnom smeđe kožne jakne svojih djedova. Jedan od najdosljednijih načina pokazivanja neslaganja s dominantnom kulturom za zapadnoberlinske pankere bilo je odbijanje da piju coca colu. Oni su pili samo pivo. S druge strane zida svoje neslaganje s tamošnjom vlašću istočnoberlinski pankeri su iskazivali demonstrativnim odbijanjem da piju pivo i pili su samo coca colu koja je ondje bila četiri puta skuplja od piva. 1988. je sve izgledalo manje-više isto kao 1983. i ničim se nije dalo naslutiti da tako neće ostati i idućih pet godina.

Kad sam se vratio u Zagreb, prvo što sam na televiziji vidio bio je izvještaj o događanju naroda u Novom Sadu. Miloševići plaćeni aktivisti i zalučeni nacionalisti divljali su u tom srednjeeuropskom dijelu Srbije, otvoreno prijetili svima koji se ne slažu s njima i – onako neuredni s nenjegovanim frizurama i bradama te s pokojom kokardom na šajkačama - cerili se u kamere. Prvo što sam pomislio bilo je: treba se iseliti odavde. No, pripremalo se objavljivanje moje knjige *Slučaj zagrebačkih revizionista* u Grafičkom zavodu Hrvatske i odlučio sam pričekati da knjiga izađe.

U međuvremenu me Slavko Goldstein, tadašnji šef predstavništva Cankarjeve založbe u Zagrebu, zamolio me da mu pomognem oko priređivanja nekih knjiga za tisak. Radio sam korekturu knjige Vladimira Žerjavića o demografskim gubitcima u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu i korekturu knjige Vlade Gotovca *Moj slučaj*. Obje su knjige u to vrijeme bile vrlo subverzivne. Žerjavić je pobijao tvrdnje srpskih povjesničara o tome da je u Jasenovcu ubijeno 700 000 Srba. On je svojim izračunima pokazao da je stvarni broj ondje stradalih ljudi između 70 i 80 tisuća. Gotovac je dvaput služio zatvorsku kaznu zbog svojih političkih uvjerenja. Nitko u Hrvatskoj nije se dotad odvažio objaviti išta njegovo, a pogotovo ne aktualizirati njegov slučaj, povode i razloge zbog kojih je dvaput robijao.

Sredinom siječnja 1989. u beogradskom Domu omladine, gdje je urednik bio Dušan Bošković, priređeno je predstavljanje moje knjige *Slučaj zagrebačkih revizionista*. Ostao sam ondje nekoliko dana. Jednoga dana bio sam u gostima kod Sonje Briski i Zlatka Uzelca. Ondje je bio i njihov prijatelj Željko Škalamera. Poslije ručka gledali smo na televiziji pregled najznačajnijih političkih događaja prošle godine. Između ostalog, pokazan je žestok okršaj između zagovornika Velike Srbije i pristalica crnogorske državnosti na sjednici Centralnog komiteta SK Crne Gore. Promatrajući tu ostrašćenu političku borbu, Škalamera mi

se obratio ovim riječima: „Vidiš kako se Crnogorci bore. Vi Hrvati šutite. Ovi miloševićevci će vas zgaziti ako se ne suprotstavite.“

Pod dojmom tih riječi vratio sam se u Zagreb. Kad sam sreo Goldsteina, rekao sam mu da bismo i mi u Hrvatskoj trebali nešto poduzeti. Odgovorio mi je da je on već razgovarao s Vladom Gotovcem i Franjom Zenkom o tome da se, po ugledu na Sloveniju gdje je već bio osnovan Slovenski demokratski savez, nešto slično pokrene i u Hrvatskoj. Nekoliko dana nakon toga on i Gotovac – a možda je i Zenko bio s njima – sreli su se s Dimitrijem Rupelom i predložili mu suradnju. On je prijedlog otklonio argumentom da će se oni baviti politikom u Sloveniji, a u Hrvatskoj treba osnovati hrvatsku političku organizaciju. Tako smo Goldstein, Gotovac, Zenko i ja u prostorijama Cankarjeve založbe u Illici počeli razgovarati o pokretanju političke inicijative. Tako sam se – neplanirano – počeo baviti politikom.

Budući da sam tada radio kao predavač na Institutu za tekstil i odjeću Tehnološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, imao sam pravo koristiti se prostorijama Kluba sveučilišnih nastavnika. Dogovorili smo da ondje rezerviram dvoranu za sastanak 21. veljače 1989. Svaki od nas četvorice pozvao je nekoliko svojih prijatelja i poznanika na taj sastanak. Ja sam pozvao Dražena Budišu, Nevena Sesardića, Nenada i Sunčanu Peternac, Pavla Radića, Hrvoja Glavača, Alemku Lisinski i Darka Bekića.

Slavko Goldstein, koji je predsjedao sastankom, donio je prijedlog programske deklaracije Hrvatskog socijaldemokratskog pokreta koju su napisali on i Vlado Gotovac. Neki su se otvoreno suprotstavili zamisli da nova organizacije bude socijaldemokratska, kao Sesardić i Zvonko Lerotić. Drugi su mi u povjerenju rekli, kao što je to učinio Nenad Peternac, da neće sudjelovati u osnivanju socijaldemokratskog pokreta jer će se SKH ionako uskoro proglašiti socijaldemokratskom strankom. Uvidjevši da njegov prijedlog neće proći, Goldstein je rekao otprilike ovo: Zapitajmo se što ovima koji su na vlasti najviše ide na živce, što najčešće kritiziraju. Najviše kritiziraju anarholiberalizam. Hajde onda da budemo liberali.

Tako se odustalo od namjere da se osnuje socijaldemokratski pokret. Kako su autori izvornog prijedloga programske deklaracije ipak inzistirali na neizbježnoj sastavnici socijalne pravde, zaključeno je da će se organizacija zvati Hrvatski socijalno-liberalni savez. Željeli smo da to bude stranka, ali tadašnji zakoni nisu omogućavali registraciju političkih stranaka. Tako je i Franjo Tuđman, koji je upravo tih dana otpočeo okupljati suradnike za osnivanje svoje organizacije, najprije zamislio da se ta organizacija zove Hrvatski demokratski zbor da bi je na koncu preimenovao u Hrvatsku demokratsku zajednicu.

Na sastanku Inicijativnog odbora 2. ožujka 1989. godine usvojena je Programska deklaracija HSLS-a. Ondje stoji da HSLS nudi svoj program za Hrvatsku i program koji Hrvatska nudi Jugoslaviji. Uspostava samostalne hrvatske države nije bila istaknuta kao ultimativni cilj HSLS-a. No, ondje je jasno rečeno:

„HSLS polazi od činjenice da u Jugoslaviji postoje mnoge i duboke razlike, oprečni interesi i suprotstavljene nacionalne ideologije. Zato je u njoj nemoguća politika jednostranog nametanja volje ili politika utemeljena na apstraktnom državljaninu, jer bi takva materijalno i kulturno ugrozila cijele privredne grane i institucije republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti. Stoga HSLS polazi od gledišta da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji može riješiti samo federalizmom, koji je utemeljen na konsenzusu s pravom naroda na samoopredjeljenje do odcjepljenja. Savezne institucije nadležne su samo za ono što je konsenzusom dogovoreno, dok je sve ostalo u nadležnosti republika.

HSLS će se trajno zalagati da Hrvatska drži živom svoju pripadnost evropskoj kulturi i civilizaciji, da se u skladu s tom pripadnošću i dalje razvija, čuvajući svoje osobitosti i zalažući se za evropsku orijentaciju Jugoslavije. Krajnji cilj je posvemašnja integracija u tehnološki, ekonomski, znanstveni i kulturni život Evrope.“

Vidljivo je da su sva druga pitanja sekundarna u odnosu na nacionalno pitanje. Zapravo, u programskoj deklaraciji HSLS-a inzistira se na onome što su komunisti već odavno definirali Ustavom SFRJ iz 1974. godine, na pravu naroda na samoodređenje. Razlika između liberalnog proglašenja 1989. godine i komunističkih rješenja iz 1974. godine je u tome što su komunisti uspostavili šest jednostranačkih diktatura, a liberali su inzistirali na demokratskom uređenju tih republika, na demokratskom višestranačkom političkom sustavu. Europska orijentacija je nedvojbeno liberalno opredjeljenje koje komunistička elita na vlasti dotad nije prihvaćala.

No, pokretanje inicijative za osnivanje HSLS-a kao i drugih organizacija proizvelo je političku dinamiku i potaknulo predstavnike tadašnje vlasti na razgovor s opozicionarima. Još prije održavanja osnivačke skupštine HSLS-a, što se dogodilo 20. svibnja 1989. godine u prostorijama Radničkog sveučilišta Moša Pijade, održano je niz sastanaka predstavnika vlasti i opozicije.

Tako je 3. travnja 1989. u Društvenom domu SSRNH održan sastanak s temom osnivanja političkih stranaka. Franjo Zenko je istaknuo kao neprihvatljivo nepozivanje predstavnika nekih inicijativa prema kojima vlast iskazuje apriorno nepovjerenje. To se odnosilo na HDZ. Zenko je ustvrdio da je delegatski sistem pokazao sve negativne strane parlamentarnog sistema, a nijednu pozitivnu. Zbog toga se

zauzeo za višestranačje, za pravo da građani i stranke slobodno ističu kandidate na izborima. Ukazao je na to da SKJ ne može biti iznad zakona. Prema tadašnjem stanju stvari, SKJ je nepostojeća politička organizacija koja postoji samo kao prepreka demokratizaciji te socijalnom i ekonomskom prosperitetu.

Sudjelujući u raspravi odbacio sam sintagmu *nestranački pluralizam* koja je korištena u unaprijed pripremljenom službenom materijalu. Neka protivnici višestranačja pokušaju pokazati što je u višestranačkom sistemu loše, a pogotovo što je lošije nego u našem sistemu. Komentirajući najavu da će uskoro biti moguće registrirati političke saveze, zapitao sam zašto to ne bi bilo moguće već sutra. Nastavio sam ovako: „Nastupam kao pojedinac koji želi biti građanin, odnosno koji želi koristiti građansko pravo političkog udruživanja i pravo javnog iznošenja mišljenja o stvarima od javnog interesa. Drago mi je što to mogu barem ovdje činiti, ali nije mi drago što ne postoje zakonske garancije da ću to i ubuduće u drugim okolnostima zaista moći. Upravo u tome je motiv za osnivanje HSLŠ-a: dati takva jamstva jer postojeće organizacije to ne jamče.“

Da pitanje takvih jamstva nije bilo sasvim bespredmetno, pokazuje bilješka od 6. travnja 1989. Zoran Oštrić me telefonom izvijestio da je policija uznemiravala neke ljude iz Udruženja za Sjedinjene Države Europe. Isto tako mi je rekao da je Sekretarijat unutrašnjih poslova odbio zahtjev za registraciju Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI). Idući dan na sastanku inicijative za osnivanje HSLŠ-a iznesen je prijedlog da se javno oglasimo u vezi s uskraćivanjem registracije UJDI-ju. Čini se da taj prijedlog ipak nije bio prihvaćen jer mi je predstavnica UJDI-ja Mirjana Kasapović, u telefonskom razgovoru 29.9.1989. godine, predbacila da „nitko nije protestirao protiv zabrane UJDI-ja“. Unatoč relativno učestalim razgovorima s predstavnicima različitih razina tadašnje vlasti, HSLŠ, kao i druge inicijative, imao je problema s pronalaženjem prostorija za održavanje sastanaka kao i s pristupom medijima. 10. lipnja 1989., dakle tri tjedna nakon osnivanja HSLŠ-a, *Vjesnik* je odbio objaviti plaćeni oglas sa stranačkom pristupnicom.

Istodobno kad je u Poljskoj počeo dijalog vlasti i opozicije, to se dogodilo i u Hrvatskoj. 17. travnja održan je sastanak u prostorijama Socijalističkog saveza. Uz Milenka Panića, kao osobe zadužene za političke inicijative, tu je bio Celestin Sardelić kao predstavnik vodstva SKH te niz drugih dužnosnika Socijalističkog saveza. Raspravljalo se o programskim dokumentima za osnivanje HSLŠ-a. Goldstein je najavio da će se osnivačka skupština održati 20. svibnja. Istaknuo je da je jedan od motiva za osnivanje HSLŠ-a pomoć Socijalističkom savezu i Savezu komunista Hrvatske u suprotstavljanju Miloševiću. Aludirao je time na izostanak adekvatnih reakcija hrvatskih vlasti na sve agresivniju politiku Beograda. Lerotić ga je dopunio tvrdnjom da je motiv za osnivanje HSLŠ-a nuđenje programa adekvatnog

zahtjevima vremena. U središtu tog programa je pojedinac. Ostvarivanje tih programskih odrednica ne podrazumijeva revoluciju nego male pomake u deideologizaciji, depolitizaciji i deregulaciji. Time bi se stvorile pretpostavke za stvaranje funkcionalne vlasti. Te su riječi više od bilo čega drugog ukazivale na to da HSLS ima veze s liberalnim idejama.

Sardelić je načelno podržao inicijativu za osnivanje HSLS-a, ali je imao niz primjedaba. Jedna od istaknutijih odnosila se na to da nije bila spomenuta treća opasnost osim centralizma i populizma – separatizam. Predložio je da se naglasi prihvaćanje Ustava, socijalističkog samoupravljanja, nesvrstanosti i nezavisnosti. Na primjedbu Zvonka Lerotića da program SKH ne bi trebao biti i program SSRNH ako se želi da SSRNH bude samostalna politička organizacija, Žarko Puhovski je rekao da njega više zanimaju promjene Ustava nego promjene SSRNH.

Mi iz HSLS-a smo, nakon višesatne rasprave, stekli dojam da se predstavnici vlasti boje političkih inicijativa i da nastoje ispitati mogu li te inicijative držati u poslušnosti. Neovisno o tim razgovorima i o raznim opstrukcijama, ponajprije u odnosima s medijima, radili smo na pripremama za osnivačku skupštinu HSLS-a. Na čelna mjesta prve opozicijske stranke u Hrvatskoj bili su izabrani Slavko Goldstein i Vlado Gotovac, kao predsjednik i podpredsjednik Savjeta, te Zvonko Lerotić i Božo Kovačević kao predsjednik i podpredsjednik Izvršnog odbora.

U bilješkama sa sastanaka Izvršnog odbora nema traga o tome da smo komentirali zbivanja u Istočnoj Europi. No, na sastanku 5. lipnja 1989., dan nakon održavanja prvog kruga višestranačkih izbora u Poljskoj i dan nakon pokolja na Tiananmenu, Darko Bekić je predložio da osudimo pokolj u Peking.

Zbog unutrašnjih neslaganja i sukoba u HSLS-u je došlo do raskola svega nekoliko mjeseci nakon osnutka. Nakon što je većina članova Izvršnog odbora, predvođena Zvonkom Lerotićem, podnijela ostavke, na sjednici Savjeta održanoj 14. rujna u Gornjogradskom podrumu (tada još nismo imali službene prostorije, a SSRNH nam je odbijao dati na raspolaganje prostorije društvenih organizacija, koje su uglavnom zjapila prazne, s obrazloženjem da nismo registrirani) određeno je da preuzmem vođenje Izvršnog odbora. Raspravljajući o nastaloj situaciji, Ivo Škrabalo je konstatirao da je taj potres u HSLS-u bio poen za komuniste. „U Poljskoj i Mađarskoj imaju vidik slobodnih izbora, a mi obzor građanskoga rata“, ustvrdio je. Procijenio je da komunisti nemaju volje za demokratizaciju političkog života.

Zbog ranijih sukoba između Goldsteina i Lerotića došlo je do ozbiljnog zastoja u radu. Lerotić je izvorno htio biti ideolog i strateg, a ne operativac. Smatrao je da bi Goldsteinu bilo primjerenije da bude na

mjestu šefa Izvršnog odbora. U skladu s tim opredjeljenjem, Lerotić kao predsjednik Izvršnog odbora nije pokazivao nikakav interes za rad na terenu i za osnivanje ogranaka unatoč brojnim zahtjevima iz svih dijelova Hrvatske. Novi Izvršni odbor našao se tako u nezahvalnom položaju zbog višemjesečnog zanemarivanja operativnog rada. Smišljali smo načine da dođemo u medije i na neki drugi način, a ne samo putem konferencija za novinare. Na sastanku održanom 25. rujna 1989. Goran Jukić je predložio da se na Trgu Republike, na mjestu gdje je do 1948. stajao spomenik banu Jelačiću, organizira happening sa zahtjevom za povratak spomenika na mjesto na kojem je nekada bio. Dogovoreno je da se happening održi 8. listopada od 8 do 12 sati. Maja Freundlich bila je zadužena za pripremu tog događaja.

Nismo očekivali previše. Ali građani jesu. Toga dana je na Trgu Republike 70 tisuća građana iz svih dijelova Hrvatske i iz inozemstva potpisalo zahtjev za povratak Jelačićeva spomenika. Na samom mjestu gdje je nekad stajao spomenik postavljen je drveni konjić kao dio happeninga. Građani su to shvatili kao poziv da daju novčane priloge za restauraciju spomenika. Na tlo su stavljali novčanice koje smo napokon počeli skupljati. Nakon što je skup okončan, imali smo nekoliko vreća punih jugoslavenskih dinara. U stanu Rajka Milišića prebrojili smo novac i odlučili da ga promijenimo u njemačke marke. Jozo Radoš je poznavao čovjeka na Trešnjevci koji je mogao odmah isplatiti nekoliko desetaka tisuća maraka kao protuvrijednost za skupljene dinare.

Kako sam rekao, nismo očekivali previše. Možda malo više prostora u medijima. No, taj happening pretvorio se u jedan od najimpresivnijih prosvjednih opozicijskih skupova. Razglas nismo imali, a i da smo ga tražili, tada ga ne bismo dobili jer nismo bili registrirana organizacija. Nismo čak pripremili ni stranačke pristupnice. HDZ se u tom pogledu pripremio bolje od nas. Vido sam Josipa Manolića kako u onoj neopisivoj gužvi spokojno dijeli pristupnice HDZ-a. Nismo pripremili nikakav proglas, nikakvu deklaraciju. No, građani su jasno poručili da traže demokratizaciju. Taj vapaj za demokracijom, bez jasnog ideološkog predznaka, održan je dan prije mirnih demonstracija u Leipzigu, što se smatra predigrom za pad Berlinskoga zida.

HSLŠ je, ponajprije pod dojmom sve otvorenijih prijetnji događanjima naroda u Hrvatskoj s ciljem izazivanja međuetničkih sukoba Hrvata i Srba, 6. prosinca 1989. predsjedniku Sabora Anđelku Runjiću predao dokument kojim se tražilo raspisivanje višestranačkih izbora. Žarko Puhovski i Ivan Zvonimir Čičak su u ime Hrvatskog društva za zaštitu i promicanje ljudskih prava organizirali Koordinaciju hrvatskih oporbenih stranaka i grupacija za potpisivanje peticije diljem Hrvatske od 10. do 17. prosinca

1989. Tom peticijom zatražena je legalizacija svih novoosnovanih političkih stranaka, oslobađanje političkih zatvorenika i raspisivanje izbora.

No, opozicionari su tada kucali na već otvorena vrata. Na sjednici Predsjedništva CK SKH, održanoj 10. prosinca 1989. godine, odlučeno je da će se održati višestranački izbori u Hrvatskoj.

HSLŠ, stranka s liberalnim imenom, prva je politička stranka osnovana u Hrvatskoj 1989. godine. Već sam opisao kako je došlo do odluke o samom imenu. Što se tiče stranačke ideologije, ona se temeljila uglavnom na Deklaraciji o pravima čovjeka i građanima iz 1789. godine. Ne sjećam se da smo ikada raspravljali o Johnu Locke, Adamu Smithu ili Johnu Stuartu Millu. A bojim se da Hobhouse, Hobson i Keynes – čija se filozofija u najvećoj mjeri može označiti kao socijalni liberalizam – u to vrijeme nisu bili poznati gotovo nikome od osnivača hrvatskih socijalnih liberala. Da su nam bili poznati von Mises, Hayek ili Milton Friedman, vjerujem da bismo njihovo učenje odbacili kao antisocijalno i, u konačnici, kao više konzervativno nego liberalno. O liberalizmu kao političkoj teoriji najviše je znao Zvonko Lerotić. Franji Zenku je Mounierov personalizam bio bliži od anglosaksonskih tradicija klasičnog i socijalnog liberalizma. Vlado Gotovac je, kao žrtva političkih progona, zagovarao načelno slobodarstvo i pravo na političko i vjersko opredjeljivanje, ali bez jasnog uporišta u nekoj artikuliranoj političkoj filozofiji. Slavko Goldstein i Goranko Fižulić su, kao poslovni ljudi, vjerojatno bolje od ostalih razumjeli važnost tržišta i dioničarskog kapitalizma i vjerojatno su uviđali da je u tom pogledu jugoslavenski premijer Ante Marković bio liberal veći od većine članica i članova HSLŠ-a.

Najveći skup koji su liberali ikad organizirali u Hrvatskoj bilo je potpisivanje peticije za povratak spomenika banu Jelačiću. Kao i mnogo toga što se dogodilo te godine u Europi, skup je bio neočekivano velik po odazivu građana i time je daleko nadišao ono za što su liberali u tom trenutku bili spremni. Razmislimo li o tome što je Jelačić predstavljao, onda je jasno da nije bilo baš na liberalnoj strani da traži njegov povratak na tron. Jelačić je, zajedno s vojskom koju je austrijskom caru u pomoć poslao ultrareakcionarni ruski car Nikolaj I, slomio mađarsku građansku revoluciju 1848. godine. Jelačić je simbol antiliberalne feudalne reakcije, a ne građanskog liberalizma. Utoliko se i povijest nastanka suvremenog hrvatskog liberalizma uklapa u europsku komediju zabune o tome tko je pobijedio u nadmetanju s komunizmom 1989. godine: liberalizam ili nacionalizam?

09.12.2019.

Akkerman, Mark (2019), **Europe's multi-billion border budget is a bonanza for the security industry**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/eu-spends-billions-border-walls/>

Antohi, Sorin; Tismaneanu, Vladimir (ed)(2000), ***Between Past and Future. The Revolution of 1989 and their Aftermath***, Budapest: Central European University Press

Bush, Richard C. (2019), **A requiem for the city of Hong Kong**, https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/11/18/a-requiem-for-the-city-of-hong-kong/?utm_campaign=Foreign%20Policy&utm_source=hs_email&utm_medium=email&utm_content=79796360

Deibert, Ronald, Palfrey, John, Rohozinski, Rafal, Zittrain, Jonathan(ed.)(2008), ***Access Denied. The Practice and Policy of Global Internet Filtering***, Cambridge and London: The MIT Press

Deibert, Ronald, Palfrey, John, Rohozinski, Rafal, Zittrain, Jonathan (ed.)(2010), ***Access Controlled. The Shaping of Power, Rights and Rule in Cyberspace***, Cambridge and London: The MIT Press

Fielitz, Maik (2019), **30 years after the Berlin Wall fell, the far right has come of age**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/30-years-after-berlin-wall-fell-far-right-has-come-age/>

Friedman, Michael Jay; Clack. George (ed)(2009), ***The Berlin Wall 20 Years Later***, Washington: US Department of State

Gow, David (2019), **Europe: tear down those walls!**, <https://www.socialeurope.eu/europe-tear-down-those-walls>

Graham, Thomas (2019), **Let Russia Be Russia**, https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2019-10-15/let-russia-be-russia?utm_medium=newsletters&utm_source=twofa&utm_content=20191115&utm_campaign=TWOF_A%20111519%20Let%20Russia%20Be%20Russia&utm_term=FA%20This%20Week%20-%20112017

Hauser, Michael (2019), **The post-politics of 1989 are the root of Europe's anti-liberal turn**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/post-politics-1989-are-root-anti-liberalism/>

Jones, Daniel Stedman (2012), ***Masters of the Universe. Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics***, Princeton University Press

Jović, Dejan (2019), **Nije li Kina u pravu kad se pita tko je pobijedio 1989? Ne smijemo odustati od slobode**, <http://ideje.hr/nije-li-kina-u-pravu-kad-se-pita-tko-je-pobijedio-1989-ne-smijemo-odustati-od-slobode/>

Junes, Tom (2019), **Illiberalism in eastern Europe is a legacy of 1989**, https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/illiberalism-eastern-europe-legacy-1989/?utm_source=Daily+Newsletter&utm_campaign=b19d5bcd30-DAILY_NEWSLETTER_MAILCHIMP&utm_medium=email&utm_term=0_717bc5d86d-b19d5bcd30-407359629

Jurak, Karlo (2019), **Pad Berlinskog zida – kraj ili početak povijesti? Tri krize liberalizma**, <http://ideje.hr/pad-berlinskog-zida-kraj-ili-pocetak-povijesti-tri-krize-liberalizma/>

Kaldor, Mary (2019), **The 1989 revolutions and the Peace Movement**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/1989-revolutions-and-peace-movement/>

Kolakowski, Leszek (1978), **How To Be a Conservative Liberal Socialist**, *Encounter* 51:4, 46-47

Krasteva, Ana (2019), **Bulgaria, from post-communism to post-democracy**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/bulgaria-post-communism-post-democracy/>

Saad-Filho, Alfredo, Johnston, Deborah (ed)(2005), **Neoliberalism. A Critical Reader**, London, Ann Arbor: Pluto Press

Sarotte, Mary Elise (2014), **1989 – A Struggle to Create a Post-Cold War Europe**, Princeton University Press

Savranskaya, Svetlana; Blanton, Thomas; Zubok, Vladislav M. (2010), **The Peaceful End of the Cold War in Europe 1989**, Budapest: Central European University Press

Snyderov, Timothy (2017), **On Tyranny**, New York: Tim Dugan Books

Snyder, Timothy (2019), **Put do neslobode**, Zagreb: Ljevak

Štiks, Igor (2019), **Why it keeps kicking off everywhere: ‘Order’ versus social justice from the Balkans, to the Middle East, to the Andes**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/why-it-keeps-kicking-off-everywhere-order-versus-social-justice-from-the-balkans-to-the-middle-east-to-the-andes/>

Tamás, G.M. (2019), **1989: the end of what?**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/1989-end-what/>

Tausendfreund, Rachel (ed)(2019), *Reassessing 1989: Lessons for the Future of Democracy*, German Marshal Fund

The Financial Crisis Inquiry Report (2011), Washington: Official Government Edition

Triandafyllidou, Anna (2019), **Europe failed immigrants after the Berlin Wall fell, now it risks doing the same**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/europe-failed-immigrants-after-berlin-wall-fell-now-it-risks-doing-same/>

Vasconcelos, Alvaro (2019), **The fragile lightness of freedom: the Berlin Wall, thirty years on**, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/fragile-lightness-freedom-berlin-wall-thirty-years/>